Ferenczi Zoltán

A kolozsvári nyomdászat története

Kiadja
A Kolozsvári Keresk. és Iparkamara

Kolozsvár
Ajtai K. Albert magyar polgár könyvnyomdája, 1896.

TARTALOM

ELŐSZÓ.

I. A HELTAI-NYOMDA IDŐSZAKA. 1550-1660.

I. A KÖNYVNYOMTATÁS EREDETE.
II. ID. HELTAI GÁSPÁR NYOMDÁJA. 1550-1574.
III. A JEZSUITÁK NYOMDÁJA. 1581-1588.
IV. A HELTAI-NYOMDA KÉSŐBBI SORSA. 1575-1660.

II. A NYOMDÁSZAT, MINT MŰIPAR. 1669-1784.

I. A REFORMÁTUSOK NYOMDÁJA. 1669-1694.
II. A VERACIUS-TESTVÉREK NYOMDÁJA.
III. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS
IV. ÖZV. LENGYEL ANDRÁSNÉ NYOMDÁJA. 1691-1703.
V. AZ UNITÁRIUSOK NYOMDÁJA. 1696-1716.
VI. A REFORMÁTUSOK NYOMDÁJA. 1702-1784.
VII. A REF. KOLLEGIUM NYOMDÁJA. 1755-1785.
VIII. A JEZSUITÁK NYOMDÁJA. 1727-1773.

III. HANYATLÁS ÉS ÚJRAÉBREDÉS. 1785-1896.

I. A JEZSUITÁK NYOMDÁJÁNAK SORSA. 1774-1829.
II. A REF. KOLLEGIUM NYOMDÁJA. 1785-1886.
III. HOCHMEISTER ÉS BARTH NYOMDÁI. 1790-1809.
IV. A R. K. LYCEUM NYOMDÁJA. 1809-1883.
V. A PETHE-, MÉHES-, OCSVAI-FÉLE NYOMDA. 1827-1849.
VI. BR. WESSELÉNYI NYOMDÁJA. 1834-1835.
VII. A GÁMÁN-FÉLE NYOMDA. 1860-.
VIII. MAGYARY MIHÁLY NYOMDÁJA. 1880-.
IX. A KELET NYOMDÁJA. 1880-1882.
X. AJTAI K. ALBERT NYOMDÁJA. 1882-.
XI. MEDERSCHITZKY JÓZSEF NYOMDÁJA. 1884.
XII. LEHMANN V. SÁNDOR NYOMDÁJA. 1888-.
XIII. A BURCKHÁRDT-GOMBOS-FÉLE NYOMDA. 1889-.

ELŐSZÓ.

Midőn a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara felhívott, hogy az 1896-iki ezredéves kiállításon történelmi rendben mutassam be Kolozsvár nyomdászatának fejlődését s ezzel kapcsolatban legalább vázlatosan írjam meg történetét a maig ismert adatok alapján: erre egész örömmel vállalkoztam az idő rövidsége mellett is, a mit a netaláni hiányok mentségére meg kell említnem. Örömmel vállalkoztam több szempontból. Ugyanis módom nyilt ez által az erdélyi múzeum gazdag gyűjteményét a kiállításon némileg önállóan is szerepeltetni; de továbbá Kolozsvár történelmi multjának egyik legfényesebb s az egész haza színe előtt is méltán csodálatot keltő oldalát bemutatni, mely tanúságot tesz arról, hogy Kolozsvár nem egy csupán újabban mesterségesen alkotott művelődési középpont, a minek ma sokan mondják; hanem oly művelődési középpont, mely azzá lett a maga erején s magának egész hazánk művelődéstörténetében halhatatlan érdemeket szerzett.

Ezt a tanúságot nyujtja városunk nyomdászatának története és Szabó Károly nagy műve is a XVI-XVII. század könyvészetéről. Ugyanis 1711-ig az összes hazai nyomdák közül itt jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv, 327 mű. A Kolozsvárhoz legközelebb álló városokban, mint Debreczenben 262, Lőcsén 238, Nagy-Szombatban 144 s a többi városokban mind csak 100-an alól áll a kiadott magyar könyvek száma. Ezek szerint Kolozsvár e két század alatt részint középpontja, részint közvetítője volt a magyar irodalom nagyobb részének. És jellemző körülmény, hogy mig a többi városokban a nyomdászatban bizonyos egyoldalúság uralkodik, a mennyiben a debreczeni nyomda református, a lőcsei evangelicus; a kolozsvári nyomdák a XVI-XVII. században s utóbb is mindenik felekezet ügyét szolgálják.

Hozzá kell tenni ehhez azt, hogy Szabó Károly művének megjelenése után a Magyar Könyvszemle 1886-ig újabb 300 addig ismeretlen magyar nyomtatványt ismertetett meg s ez adatok még 36 új adattal gyarapították a kolozsvári kiadványok sorát, melyekkel az összeg 363-ra emelkedik. Ez új fölfedezések csak megerősítik az elébb mondottakat; mert csupán két városra esik belőlök valamivel több: Lőcsére 49, N.-Szombatra 43. Ez az arány állandó az újabban fölfedezett régi hazai magyar nyomtatványokban is. De e mellett könnyű belátni azt is, hogy a sorozat mind maig hiányos. A Heltai-nyomda kiadványaiból 1600-60-ig oly csekély számú ismert, hogy ez mindenesetre csak kis része annak, a mi volt. Néha évek soráról egy kiadványát sem ismerjük, noha tudjuk, hogy működött. Ugyanezt mondhatjuk a későbbi időkről is, t. i. hogy sorozatunk semmi esetre sem teljes, a mi ugyan a többi hazai nyomdákról is igaz, de aligha ilyen arányban.

A könyv tehát, mint kiadvány, de mint gyűjtés és gondos megőrzés tárgya, Kolozsvárt mindig elsőrangú, főszerepet játszott. Ez utóbbinak bizonyítékai városunk nagyon régi középiskolai könyvtárai, úgy hogy maig méltán érdemli meg a könyvek városa nevét. És méltó kiemelni, hogy midőn 1753 óta a szigorú könyvvizsgálat képében kormányunk gyámkodása a nyomdákra is rátette elaltató kezét, Kolozsvárt is hanyatlott ugyan a nyomdászat főleg műipari részében; de sohasem volt kevesebb két nyomdánál s termelésök sem apadt. Úgy hogy 1805 táján, mely időről Beöthy azt jegyzi meg, hogy a szigorú censura miatt nyomdáink száma nagyon megfogyott s egész hazánkban alig volt több tíznél, Kolozsvárt felváltva két-három, sőt négy nyomda is működött.

Ezeket láttam szükségeseknek az előszóban pótlólag elmondani; melyek mellett meg kell még azt említenem, hogy szövegképeink legnagyobb részét a Beöthy Zsolt szerkesztésében megjelent Képes Magyar Irodalomtörténetből az Athenaeum bocsátotta rendelkezésünkre, kettőt közülök dr. Gyalui Farkas úr szívességéből közlünk; a nyomdai kiállítás e mondhatni pompája

pedig minden további szó nélkűl is dícséri a nyomdát, mely az egyszerű tudományos czélú munkát a kiállítás által valódi díszművé tette s ez által is tanúbizonyságot tett a nyomdászat mai fejlett állásáról Kolozsvárt.

Végűl meleg köszönetemet fejezem ki a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara áldozatkészségéért, hogy e mű megjelenését lehetővé tette s főleg titkára, Gámán Zsigmond úrnak, kinek fáradozásai első sorban folytak be arra, hogy nyomdászatunk fejlődésének millenáris kiállításunkon bemutatása és történetének megírása lehetővé vált.

Kolozsvárt, 1896 április hó.

Szerző

I.
A HELTAI-NYOMDA IDŐSZAKA.
1550-1660.

I.
A KÖNYVNYOMTATÁS EREDETE.

Az emberiség anyagi és erkölcsi kifejlődésére egy találmány sem volt áldásosabb a könyvnyomtatásnál. Azelőtt a tudomány csak kiválasztottak birtoka volt s főleg zárdákban vonúlt meg, melyek a könyveket kincsek gyanánt őrizték, mert ezek egyikének-másikának másolása olykor egy egész emberi élet munkája volt.

A könyvnyomtatás mestersége kettőből áll: a betűszedésből és a nyomtatásból. Ki volt e kettős találmány kezdője? – bizonytalan. A chinaiak ismeretlen időktől fogva nyomtattak lapokat egyoldalú nyomással, a rómaiak is tudtak effélét, s az abc tanításánál szétszedhető betűket használtak: az 1392 tájt feltalált kártyajáték lapjain fametszvény útján sokszorosították a képeket és betűket. Újabb időre térve, a könyvnyomtatás föltalálása a XV-dik század dicsősége. De a találmány helye és pontos ideje ép oly bizonytalan, mint a feltaláló neve. Seizius szerint a legrégibb nyomtatvány 1431-ig vihető vissza s Haarlemben Laurent Janzsoon Coster volt az első, ki szétszedhető betűket faragott hársfából, kinek ma Haarlem templomterén szobra áll. Ez volt e találmányban a korszakot alkotó lépés. De Coster itt nem állott meg: ő készítette az első nyomdafestéket s az első sajtót és neki tulajdonítják két könyv nyomását: a *Horarium*-ot és *Donatus*-t, melyeket, noha ő 1440 után meghalt, még ugyane sajtón négy más könyv megjelenése követett: *Nagy Sándor, Vegecius, Kempis* és *Szt. Jeromos* egyik műve.

Ugyancsak Feltreben (Velencze) 1868-ban szobrot emeltek az olaszok Pamfilo Castaldi-nak, szintén mint a könyvnyomdászat feltalálójának. A hagyomány szerint ő nem tulajdonítván találmányának fontosságot, tőle tanúlta el ezt a mainzi Faustus (Fust), kit Castaldi metsző híre Feltrebe vitt s onnan 1456-ban Mainzba visszatérvén, 1457-ben adta ki a *Zsoltárt*, az első szétszedhető betűkkel nyomott könyvet.

Ezzel szemben az általánosan elterjedt köztudat ma már két dologgal eléggé tisztában van: a valódi könyvnyomtatás a Rajna mellett született s a fametszés flamand eredetű.

A fametszés fontossága pedig itt világos: belőle eredt a könyvnyomtatás. Kezdetben e módon csak vallásos képeket és kártyajátékot készítettek; de amazokhoz nemsokára szöveg járúlt, melyet együtt metszettek ki és nyomtak le a képpel. Ez egészen azonos eljárással történt, mint a hasonló chinai egyoldalas táblanyomások, a nélkűl, hogy a XV. század ezt a chinaiaktól vette volna, t. i. keményítős vízbe fenyőkormot dörzsöltek be, ez volt a nyomdafesték s innen e nyomások homályossága. Szövegük majdnem mindig latin, de van eset, mint a *Szegények bibliájá*-nál, hogy magában foglalja a szöveg flamand fordítását, melyből a legrégibbet 1418-ból a brüsseli kir. könyvtár őrzi. E mód eredete azonban jóval régibb időre teendő.

Ki kezdte már most ez alapon a szétszedhető betűket először alkalmazni s ki készítette az első jó, sűrű nyomdafestéket: biztosan el nem dönthető. Annyi bizonyos, hogy a számos Gutenberg ellen írott mű nem talált hitelre, sőt Ant. van der Linde (*Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* Berlin, 1886. I-III. 4^0) annyira ment buzgalmában, hogy Coster létezését is tagadta: pedig az valóban lehet, hogy az első tapogatódzásokat ő tette s világos az is, hogy a XV. század közepén nem egy helyt foglalkoztak a fametszvények szövegei sokszorosításának mód-

szerével, mint ezt Requin abbé Avignonról 1444-ből hitelesen bebizonyította. (*L'imprimerie à Avignon en 1444.* 1890. 8^0.)

A ma már hiteles kutatások szerint 1438-ban Mentelin Jakab volt a szétszedhető fabetűk feltalálója Strassburgban, ki társult az ugyanott élő Gutenberggel (sz. 1400 körűl Mainzban). Több kísérlet után 1445 tájt Gutenberg Mainzba tért vissza, a hol id. Gensfleisch Jánossal, egy vagyontalan munkással szövetkezett s hogy pénzhez jussanak, szövetségükbe vonták Faust vagy Fust nevű gazdag aranyműves, ki nemcsak pénzzel segítette, hanem eszméivel és mechanicus szakértelmével egyaránt. Ez idő óta (1448 októberétől) a könyvnyomtatás történetéről lehull a gyermekkorát borító fátyol s fejlődését nyomról-nyomra követhetjük. Faust és Gutenberg t. i. érczbetűkkel cserélték ki a fabetűket s ekkor a könyvnyomtatás fejlődésének második korszakába lépett. A metszés csinosabb betűalakot s egyformákat hozott létre, és 1456-ban már érczbetűkkel nyomva megjelent az első biblia, a 42 soros, melyet 1454-55-ben a Bűnbocsátó czédulák megelőztek s követett a *Donatus* több kiadása; kevésbbé hiteles Gutenberg része a 36 soros bibliában s a *Katholicon*-ban.

Azt tartják, hogy Faust egy tanulója, Schöffer Péter (szül. Gernsheinban), ki 1450 óta lakott Mainzban, metszette, utóbb véste az első aczélbetűket s jött arra az eszmére, hogy lágyabb érczbe matrixokat verjen ki velök, mi a betűöntés fölfedezésére vitte. Innen a typus szó, honnan a typographia elnevezés. Ugyancsak neki tulajdonítják az első jó festék feltalálását. Mások úgy ezt, mint az előbbi találmányt, a nyomtató sajtó első alkalmazásával együtt, szintén Gutenberg javára írják, ki e czélra a borsajtót vette mintáúl. Elég az, hogy Schöffer elvette Faust leányát s Gutenberg 1455 nov. 6-án egy elveszett pere miatt megvált tőlük. Ekkor Schöffer folytatta a mesterséget, első nyomtatványa, a *Zsoltár*, 1557-ből való, melyen először van évszám s ugyanő találta ki az aláhúzott szavakra a ritkított szedést.

1462-ig a könyvnyomtatás Mainzra korlátozódott. Ez évben Nassaui Adolf elfoglalván a várost, Schöffer és Faust legényei szétszóródván, elterjesztették mesterségüket egész Európában. Nemsokára Hahn Ulrich Rómában kitalálta a lapjelzést (registrum), Jenson Miklós Velenczében 1470-ben kiadta az első 8^0-ű nyomtatványt, a mi az alakra és betűkre lényeges javítás volt; ezt követték az őrszó, ívjelző s a különböző betűfajták alkalmazása.

Magyarországon az első nyomdát Budán Hess András állította 1473-ban és két nyomtatványa ismert: *Cronica Hungarorum* és *Leonardi aretini in opusculum Magni Basilii de legendis poeticis Prefatio*. Ezt követte Zengben a második nyomda 1507-ben, vagy legújabb adat szerint 1494-ben, a harmadik Zágrábban 1527-ben, 4-dik Szebenben 1529-ben, 5-dik Fiumeban 1531-ben, 6-ik Brassóban 1535-ben, 7-dik Sárvárt 1539-ben s a 8-dik Kolozsvárt 1550-ben. A kolozsvári első magyar nyomtatványt megelőzte összesen 21 hazánkban és külföldön nyomtatott magyar és 45 hazai nem magyar nyomtatvány.

II.
ID. HELTAI GÁSPÁR NYOMDÁJA.
1550-1574.

Heltai Gáspár születésének éve és helye ismeretlen. Nevéből számos életírója azt következtette, hogy Nagy-Disznódon született, melynek német neve Heltau. Ő magát németesen Helth, latinosan Heltensisnek, Heltusnak írta.

Caspar Heltensis Transsilvanusnak van beírva a wittenbergi egyetem anyakönyvébe, hol legelőször találkozunk vele 1542-43 február 17-én. Mivel nagy-disznódi eredetűnek csupán

nevéből következtetve mondták, ezt még teljes bizonyosságúnak el nem fogadhatjuk. Annyi bizonyos, hogy noha a magyar irodalomnak fiával, sőt egész családjával együtt nagy szolgálatot tett, egyikök sem tekintette magát magyarnak, noha Kolozsvárt elmagyarosodtak.

Wittenbergből 1545-ben tért haza s mivel a kolozsvári szász (evang.) pap, Adryanus, 1544 febr. 7-én meghalt, ő lett utóda, a hol, mint hihető, Honter példájára 1550-ben e század legnevezetesebb magyar nyomdáját állította fel, melyben Hoffgreff György volt az első művezető vagy társ.

Ekkor már tudott magyarúl. Nyelvünket, mint felnőtt ifjú, 1536-ban, hihetőleg Kolozsvárt kezdte tanúlni. Világos ez *A részegségnek es tobzodásnac veszedelmes vóltárol valo Dialogus* 1552-ben kiadott munkája ajánlásából, melyet Kendi Antalhoz, a híres Kendi Ferencz öccséhez intézett, a hol így ír: »Kerem ezokáert te kegyelmedet ió neuen vegye: es ha szinte tiszta magyarságal irva ninchen, te Kegyelmet meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt e keueset tizenhat esztendeig tanultam. Az Wr Isten te kegyelmedet az igaz hitben meg tarcha. Amen.«

Ő kezdetben Luther követője volt 1557-ig s mint ilyen, szász vagy német nyelvű istentiszteleteket tartott a kolozsvári evangelikussá lett nagy főtéri templomban. 1548-ban beszterczei, 1557-ben, Wagner Bálint halála után, brassai szász (evang.) papnak hívták meg, a mi hírnevéről tanúskodik; de nem megy el: mert ezalatt Kolozsvárt az ó-várban házat vett, melyben a nyomdája is el volt helyezve, mint az *Evangelia* 1590-ki kiadása előszavában olvasható. Ez évben (1557) a kolozsvári papságról is lemond s a kolozsvári egyház seniorának hívja magát; helyét Dávid Ferencz foglalja el, a ki utóbb az erdélyi reformátusok superintendense lett s Heltai is a ref. vallásra tért, mint a ki ezóta teljesen a hatalmas szellemű Dávid befolyása alá került. Midőn tehát Dávid Ferencz a Blandrata tanára térve, unitáriussá lett, Heltai őt szintén követte a kolozsvári szászokkal együtt 1568 második felében s a gyulafejérvári vitán 1569-ben már mint ilyen vett részt. Meghalt 1574 második felében, jó idős korában: mert maga ismételten vénnek mondja magát, a mi a mellett tanúskodik, hogy valamikor 1510-15 táján született. Maradt egy hasonnevű fia és három leánya: Barbara, Ottmann György neje, Zsófia, Eppel neje és Anna, Lang Tamás neje. Utóbbi gyermektelenül elhalt testvérei után örökölte apja házát és nyomdáját az ó-várban. Ennek leánya Ravius Mátyás (Szőrös) kolozsvári tanácsoshoz ment férjhez s a nyomda is Raviusé, utóbb fiaié, majd egyikök fiáé, Ravius Jánosé lett, s így állandóan a család birtokában maradt.

Heltai bizonyosan Hontert követte abban, hogy mint ez, ő is könyveket, eszközöket és segédeket vagy legalább egy segédet (Hoffgreff György) hozott magával egy nyomda felállítása végett, vagy talán mióta Kolozsvárt megtelepedett, hozatott egy nyomdai fölszerelést s felállította a 8-dik nyomdát magyar terűleten.

Nyomdászati munkásságát 1550-ben Hoffgreff György társaságában kezdte meg, kinek életéről semmit sem tudunk s vagy egy képzett erdélyi szász, vagy német nyomdász volt. Mindenesetre Heltai hívta be. A legelső kiadott könyv s egyszersmind Heltai első műve, magyar volt, czíme: (1.) Catechismus Minor, az az, a Keresztyeni tudomannac roevideden valo summaya. Colosvarba nyomtatot Helthai Gáspár és Hoffgreff György által, 1550. Ebből látható, hogy a nyomda közös volt s az általok 1550-52-ben kiadott művek colophonja mindig ugyanez. A kis 8^0 alakú könyvecske 31 számozatlan levélből áll, hat részre osztva: 1. A tíz parancsolatról. 2. A hitnek ágairól. 3. Az imádságról. 4. A keresztségről. 5. Az ódozatról. 6. Az Úr vacsorájáról. Ezekhez még nehány vallásos intés járúl. A czímlapon a czímet fametszet köríti, mindenik résznek is külön czímlapja van, korához mérve csinos fametszetekkel, melyek a czímen kivűl az egész lapot betöltik s világosan Németországból valók. Betűi már mutatják azon betűmintákat, melyek jellemzők Heltai nyomtatványaiban s a szövegnyomásban

kétfélék: egyik kisebb, szögletesebb, tömöttebb; másik nagyobb, kerekebb fajta s oly szép, hogy ezzel a korábbi magyar nyomtatványok nem versenyezhetnek s szebb, mint a Heltai-féle nyomda XVII-ik századbeli kiadványainak betűi: mert ezek általában ugyanazok, csakhogy elkopott állapotban. Ugyanez évből a nyomdának még két latin termékét ismerjük: (2.) Buceri (Martini) Confessio De Coena Domini recens scripta. Item Epistola Joan. Brentii de Verbis Domini, Hoc est Corpvs meum etc. (20 szztl. lev.) és (3.) Ritvs explorandae veritatis, quo Hungarica natio in dirimendis controversijs ante anno trecentos et quadraginta vsa est, et eius testimonia plurima, in sacrario summi templi Varadien. reperta. (76 szztl. lev.)

Az előbbi könyvnek Segesvárt az ev. gymn.-ban megmaradt egyetlen példányát Heltai küldte el Hentius Márton medgyesi papnak; a második egy töredékes jegyzőkönyv azon tüzes vas-próbákról és Szt. László sírjánál tétetett esketésekről, melyeket a váradi káptalan végzett 1235-ig. Heltai a Martinuzzi, akkori váradi püspök rendeletére nyomatta ki s Bél Mátyás 1735-ben és Endlicher 1849-ben újra kiadták. Az utóbbinak ma 7 példánya ismeretes.

Az 1551-ik évből a nyomda négy terméke ismert. Kettő magyar, kettő német, mely utóbbiak Heltai művei; amazok közül a biblia fordításában vezető és főmunkás volt. E művek a következők: (4.) Helthai Gáspár, A Biblianac elsoe resze, az az, Mosesnec oet koenyue. (4^0 384 szztl. lev., címl., előbeszéd stb. 32 szztl. lev.). Ez a könyv Csáki Mihály segítségével jelenhetett meg s már csak terjedelménél fogva is figyelemre méltó. Eredetéről számot ad az előszóban: »Niha harman, s niha negyen is voltunk e munkaba. Helthai Gaspar Coloswari Foe lelki Pásztor, Gyvlai Estvan Magyar Predicator, Ozorai Estvan: es Wizaknai Gergely Scola Mester«.

A második magyar könyv 1551-ből: (5.) A Jesvs Sirah koenyue (8^0 114 szztl. lev.), melyet Tolnáról magokat megnevezni nem akaró fordítók küldtek be ide, mint ekkor az egyetlen magyar nyomdába s Heltai átnézetvén Gyulai Istvánnal, kiadta. A német művek közül az egyik nem más, mint Heltai 1550-ben kiadott katekizmusának fordítása, vagy tán német eredetije: (6.) Helth (Caspar), Summa christlicher Lehre, melynek ma példánya nem ismeretes; a másik: (7.) Helth (Caspar), Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben (8^0 134 l.), melyet 1553-ban kiadott magyarúl is.

1552-ből három magyar termék ismeretes: (8.) A Boelts Salomon Kiralnac Koenyuei (8^0 144 szztl. lev.), melyhez a címlap és colophon szerint 1551-ben fogtak neki s csak ez évben fejezték be: (9.) Heltai Gáspár, A Biblianac negyedic resze, (4^0 424 szztl. lev.) és (10.) Helthai Gáspár, A reszegsegnek és tobzódásnac veszedelmes voltárol valo Dialogus (8^0 76 szztl. lev.), melyben a már idézett önéletrajzi adatok vannak. Ez utóbbi mű kor- és erkölcsrajzi szempontból is nagyon becses.

Ez évvel Heltai és Hoffgreff elváltak s a nyomdát egy évig Heltai maga kezelte. Így jelent meg ott 1553-ban Heltai három kisebb magyar műve: (11.) a 6. pont alatt említett Catechismvs magyar fordítása (8^0 88 szztl. lev.); (12.) Helthai Gáspár, Vigasztalo koenyvetske, keresztyeni intessel es tanitassal, miképen kellyen az embernec készuelni keresztyéni es boldog è Világból valo kimulásához (8^0 131 szztl. lev.); (13.) A Keresztyeni Tudomannac Fondamentoma, Roevid es Hoszszan valo Kérdésekbe befoglatatot a - Magyar olvasásának Módgyáual egyetembe. A Gyermetskeknec es az egyeb egyuegyue keresztyeneknek épilésére. (8^0 ? szztl. lev.) A műnek egyetlen addig ismeretlen töredékes példányát, mely az Erd. Múz. birtoka, egy könyvtáblából e mű szerzője áztatta ki s érdekességét növeli az, hogy u. n. *abc*-s káté, minőt előbb 1544-ben Székely István adott Keresztyénség fundamentumáról-való rövid Tanuság cz. munkájában. Legalább ezt mondja róla Bod Péter Magyar Áthénásá-ban; mert ma e könyv már ismeretlen. A mig tehát ez előkerűlne, Heltai e művében birjuk a legrégibb ismert magyar

abc-t, mely szintén csak töredékben maradt ránk. Ebben adja a kis és nagy *abc*-t Koezoenséges Betuec cz. alatt, a magánhangzók neve itt Szólo Betuec, a mássalhangzóké Sueket Betuec stb.

Az 1550-53-ik évre még négy mű kiadását kell tennünk. Ezek egyike Heltai Agendája, melynek második kiadása 1559-ből való s az elsőnek egy példányát sem ismerjük; másika (15.) a hibásan u. n. Hoffgreff-féle énekes könyv (4^0 216 szztl. lev.), melynek csak csonka példányait ismerjük; (16.) Heltai Gáspár, Evangeliumoc és Epistolac (8^0 223 szztl. lev.), melynek colophonja mutatja, hogy még akkor adta ki, midőn Hoffgreffel közösen dolgoztak; ma már szintén csak csonka példányai ismertek; végre (17.) Molnár Gregorius, Erotematum dialectices Libri Tres (8^0 évszn., 148 szztl. lev.) szintén ez év terméke; mert Molnár Gergely 1558-ban halt meg, kiadása pedig még Heltai idejéből való, holott 1554-58-ig már a nyomda Hoffgreff-é volt.

A hibásan Hoffgreff-nek tulajdonított énekes könyvben Heltai oly bibliai tárgyú énekeket gyűjtött össze s adott ki hangjegyekkel, melyek önálló kótabetűkkel vannak szedve. Ezen énekeket, melyek majdnem kivétel nélkűl bibliai tárgyúak, 1538-1552-ig írták: Batizi András (6 ének), Farkas András, Dési András (2 ének), Fekete Imre deák (2 ének), Kákonyi Péter (2 ének), Biai Gáspár, Csikei István, Sztárai Mihály (2 ének), Székely Balázs s egy pár ismeretlen szerző. Ebben már látjuk Heltai működésének egyik eléggé nem méltányolható érdemét, mely szerint erkölcsös és mulattató költői olvasmánnyal kívánta ellátni a magyar népet. Ebbeli működésének még nagyobbszerű bizonyítéka a különböző magyar és idegen tárgyú énekek egyenként való kiadásain kivűl az alább említendő Cancionale.

1554-gyel a nyomda életében új változás állt be: t. i. teljesen Hoffgreff vette át s tartotta 1558-ig. Ennek a körűlménynek kell tulajdonítnunk azt, hogy ez öt évi időközben csupán két magyar munka jelent meg Kolozsvárt: (18.) Tinodi Sebestien Chronica-ja (1554, 4^0 156 szztl. lev.) és (19.) Batizi András Catechismus-a (1555), mely az 1550-iki krakkói kiadás hibátlanabb kiadása s talán a szerző tudta nélkűl készűlt (8^0); egyetlen csonka példányát a M. Tud. Akadémia könyvtára őrzi. A Tinódi könyve közűlök a XVI-ik századi magyar nyomdászat egyik legnevezetesebb terméke. Ő épen azért jött Kolozsvárra, hogy e művét kinyomathassa s ez útnak, tudjuk, Tinódi költői termékenységére is volt befolyása, pár legnevezetesebb énekét itt és Erdély történetéből írta. A mű fametszésű hangjegyekkel jelent meg a Heltai-nyomda szögletesebb metszésű, tömöttebb betűivel s egészben nagyon beleillett a nyomda azon működésébe, hogy népszerű és tanulságos költői olvasmánnyal lássa el a magyar középosztályt. Ez irányban a második nevezetes kiadvány.

Latin mű e négy év alatt összesen 8 jelent meg: (20.) Melanchthon (Philippus), Responsio... de controversiis Stancari (1554, 8^0 20 szztl. lev.); (21.) Donati (Aelii), Viri Clarissimi, de octo partibvs orationis methodus, kiadva Culmann Leonard magyarázataival, mely az első hazánkban megjelent iskolai tankönyv (1554, 8^0 40 szztl. lev.); (22.) Dávid (Franciscus), Dialysis Scripti, Stancari Contra Primvm Articvlvm Synodi Szekiensis (1555, 8^0 40 szztl. lev.); (23.) Melanchthon (Philippus), Grammatica (1556, 8^0 565 l., elől 8 szztl. lev.); Molnár (Gregorius), Elementa Grammaticae Latinae (1556, 8^0), melyből ma egyetlen példányt sem ismerünk. Ennek írásában részt vett Femmich János, akkoriban a lutheránus, utóbb az unit. iskola rectora. Továbbá (25-26.) David (Franciscus) két munkája: Consensus Doctrinae De Sacramentis Christi, Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in inferiori Pannonia, & Nationis vtriusque in tota Transyluania (1557, 4^0 16 szztl. lev.) és Acta Synodi Pastorvm Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transyluania... Anno MDLVIII. In oppido Thorda celebratae (1558, 4^0 10 szztl. lev.); végre: (27.) Schesaeus (Christianus), Elegia de falsis Prophetis Quos Christus confert lvpis, spinis et tributis. (1558, 4^0 14 szztl. lev.). Ugyanez idő alatt egy német könyv is

jelent meg: (28.) Dietrich (Veyt), Christliche ware, vnd troestliche auszlegung etlicher der schoensten, lieblichsten, vnd troestlichsten sprueche S. Johannis (8^0 68 szztl. lev.), melyről érdekes tudni azt is, hogy német betűkkel van nyomtatva, de ebben is János egyik igéje magyar. (Sz. K. II. 311 sz.)

Eddig tart Hoffgreff önálló működése a magyar irodalom nem csekély hátrányára. Heltai ez idő alatt könyvet itt nem adott ki, sem ez 5 éven át mint nyomdász nem működött. Ebből azt kell következtetnünk, hogy köztük mélyebb volt az összeveszés. Ezért midőn a Kolozsvárt ez időben izgató Stancar ellen 1555-ben Confessio de mediatore generis humani, Jesu Christo című latin könyvét írta, Wittembergben nyomatta ki.

E meghasonlásról maga is szól. Midőn 1559-ben újra s most már véglegesen kezébe veszi a nyomdát s kiadja (29.) Agenda az az Szentegyhazi Chelekedetec (4^0 100 és elől 8 szztl. lev.) című munkájának második kiadását, melynek első, ma még ismeretlen kiadása 1550-1553-ból való, latin előszavában nem szomorúság nélkül írja: »Ime, kedves felebarátim, a saját és az ecclesiák hasznára ezt az Agendát, azaz az egyházi cselekvények formáit tartalmazó könyvet, újra kiadtuk, mely első terméke a mi újra megkezdett munkánknak, melyet elébbi társaságom összeférhetetlensége (durvasága) miatt valóban nem nagy fájdalom nélkül voltunk kényszerítve abban hagyni. És nem különös boszúság nélkül számítom fel ezt a hat évet, mely az ecclesia minden kiváló haszna nélkül folyt le.« Ugyanez előszó vége egyszersmind tanúskodik arról is, hogy az Agenda e kiadása javított és bővített volt (l. 14. sz. a.): »Erről az Agendáról mondhatjuk, hogy új, gondosan megjavított könyv. Ezt az első kiadással való összevetés már megmutatja. Elhallgatom, hogy sokat adtam hozzá e kiadáshoz, mik az elsőben kivánatosak voltak. Christus Urunk vezessen mindnyájunkat. Amen.«

Második magyar könyve ugyanez évből: (30.) Az Vrnac Vaczorairol Valo koezenséges keresztyéni vallás (8^0 8 szztl. lev.),[1] melynek egy példányát egy könyvtáblában találták meg.

Az 1559. évből még két latin művet ismerünk a Heltai-féle nyomdából: (31.) Bullinger Heinricus: Libellvs Epistolaris (8^0 43 szztl. lev.) és (32.) David Franciscus: Defensio Orthodoxae Sententiae de Coena Domini (4^0 20 szztl. lev.), mely utóbbiból ma már csak Kénosi Tőzsér János egy 5 lapnyi kézírati kivonata ismeretes.

1560-ban Heltai két magyar művet adott ki: (33.) Heltai Gáspár: Soltar az az, Szent Davidnac es egyeb Prophetaknac Psalmusinac, auagy Isteni dichireteknec koenyue etc., mely a soltárokat rövid magyarázatokkal adja (8^0 300 lev., elől 10 szztl. lev.) II. János választott királynak ajánlva 1559 febr. 20-ról. A másik mű (34.) egy *Rendelés* a kolozsvári szűcs legények magaviseletéről, mely e nemben első magyar nyelven (4^0 6 szztl. lev.), de ma már egy példánya sem ismert; az egyetlen 1776 ápr. 22-én a kolozsvári szűcsök czéhládájában égett el.

1561-ben Heltai (35.) a Soltár könyvé-t újra kiadta (8^0 300 és 7 szztl. lev.), külön ajánlással, egyébként a mű egy a 60-iki kiadással; továbbá az (36.) Wy Testamentom-ot adta, melynek colophonja 1561-ről, czímlapja 1562-ről szól (4^0 528 szztl. lev.), ajánlva Májláth István özvegyének, Nádasdi Annának, melyet 1565-ben (37.) A Biblianac Masodic Része követett (4^0 359 szztl. lev.). Ez utóbbi egyszersmind utolsó része a Heltai-féle bibliának, melynek részei (I. k. 1551, IV. 1552, II. 1565) különböző időkben jelentek meg, a mint elkészültek s a mint kiadásukra pártfogó akadt. A III. k. meg sem jelent s az említett Uj testamentom az V. kötet, noha nem jelzi. A III. kötetből nem ugyan ily cz. a., Jesus Sirah (1551), bölcs Salamon (1552) s a Soltarok könyvét (1560) külön kiadta s talán ezért nem törekedett e kötet kiadására, úgy hogy Heltai bibliájának teljességéhez csak a Krónikák, Esdrás, Nehemiás, Tóbiás és Jób

[1] *Magy. Kvsz.* 1878, 264 l. U. o. facsimileben 2 lev.

könyvei hiányzanak. Ez idő óta 1569-ig csak egyetlen magyar művét és kiadását ismerjük: (38.) Száz Fabula, melyeket Aesopusból s másoktól gyűjtött össze (8^0), melynek első kiadásából csupán két csonka példány maradt ránk. Talán idős kora miatt volt már kevesebb kedve a munkához, vagy mert az unitárismus ekkor teljesen igénybe vette. Különben bibliája 1565-ben kiadott II. kötete előszavában is *vén*-nek mondja már magát.

Latin művek 1562-69-ig: (39.) Westhemer Bertalan: Troporvm Schematvm Ac Figvrarvm Commvnivm Libellus, melyet Heltai Csáki Boldizsár kolozsvári tanulónak ajánlott 1562 új évében (8^0 94 lap, elől 8 szztl. lev.). Hihetőleg 1563-ból való (40.) a Compendium Doctrinae Christianae, mely mű az 1562-iki tarczali és 1563-iki tordai synodusokra hivatkozik. 1564-ből négy latin kiadvány ismeretes: (41.) Congratvlatio Scholae Clavdiopolitanae, de uictorioso reditu Ill. ac S. Pr. ac D. D. Joannis Secundi (4^0); (42.) Molnár Gregoriustól egy Catechesis (8^0 110 szztl. lev.) és (43.) Prima Doctrinae Christianae Rvdimenta (8^0 38 szztl. lev.), továbbá (44.) Donati (Aelii), De Octo Partibvs Orationis Methodus (8^0 80 szztl. lev.), melyet Culmann Leonart kiadása szerint átnézve szintén Molnár Gergely adott ki a tanulók számára. 1565-ből négy latin kiadvány ismert: (45.) a heidelbergi egyetem tanárainak Epistolá-ja a kolozsvári s a vele kapcsolt ecclesiák papjaihoz az úrvacsora kérdésében (4^0 4 szztl. lev.); (46.) Donatus 1554-ben a szónoklat 8 részéről kiadott művének 2-ik kiadása (8^0 80 szztl. lev.); (47.) Heltai (Caspar): Historia Inclyti Matthiae Hunnyadis, merítve Bonfiniusból (2^0 124 szztl. lev., elől 12 szztl. lev.); (48.) Szikszai Basilius Fabricius Epithalamivm-ja, melyet Amicinus Titus kolozsvári pap és Avera Anna (beszterczei) lakodalmára írt, mint a kolozsvári ref. iskola rectora. 1566-ból: (49.) Catechismus Ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transilvaniam (8^0 51 szztl. lev.), melyben az unit. kátén kivűl benne van Sententia concors cz. a. az erdélyi magyar ecclesiák együttes véleménye Blandrata György és Dávid Ferencz javaslatairól, melyeket az 1566 április 25-iki gyulafejérvári hitvitán eléadtak; (50.) Disputatio prima Albana seu Albensis, habita anno 1566, 24 Feb., melynek ma egy példánya sem ismert; (51.) Propositiones, vagyis Blandratának és Dávidnak a gyulafejérvári hitvitán eléadott javaslatai, mely azonban talán csak ugyanaz, mint a 48. sz. a. említett Catechismus; végre (52.) Molnár Gergely adta ki Linacrus Tamás Grammatices compendiosa művét, melyhez Heltai írt ajánlást. (8^0 144 szztl. lev.) Az 1567. évről csak (53.) Károlyi Péter görög grammaticájának megjelenéséről van homályos nyom; (54.) az 1568-ik évben Heltai adta ki a szentháromságról folyt vitát, mely Blandrata és Dávid s a kath. papok közt Gyulafejérvárt folyt le s 10 napig tartott. (4^0 139 szztl. lev.)

Az 1569-ik évben (55.) Dávid Ferencz-től a váradi disputatiot (4^0 103 szztl. lev.) kezdték nyomni magyarúl, de csak 1570-ben jelent meg. 1570-ből való (56.) Dávid Ferencz Koenyvetskéje, melyet Vilini Sándor orvos flandriai nyelvből németre fordítva, Varsóból elküldött neki, ő pedig ezt az anabaptismusról szóló könyvet magyarra fordítván, kiadta, mely e nemben egyetlen. Ugyancsak ez évből való Heltai fordításában Gonsalvivs Reginaldvs Halo (háló) cz. könyve a pápai inquisitioról Spanyolországban; viszont egy nem elég világos adat szerint Nagy-Bánkai Mátyás Hunyadi Jánosról szóló éneke is ez évben jelent meg. Latin könyv 1569-ből (59.) David (Franciscus) et Georg Blandrata: Refvtatio Scripti Maioris (8^0 206 szztl. lev.) cz. vitaírata; 1570-ből: (60.) David (Fr.) Responsio, egy Melius ellen intézett vitaírat (4^0 14 szztl. lev.); továbbá (61.) Heltai adta ki a 10 napi gvulafejérvári vitát (Disputatio de Deo 4^0 139 szztl. lev.); (62.) végűl újra megjelent Melanchthonnak 1556-ban Kolozsvárt már kiadott latin grammaticája (274 szztl. lev.).

Az 1571-ik évből négy magyar és két latin nyomtatvány maradt ránk. Amazok közt (63-64.) Dávid Ferencztől kettő: Az Egy oe magatol való Felseges Istenroel (4^0 142 szztl. lev., alól 8 lev.) és Az egy Attya Istennec, es az oe aldot szent fianac, az Jesvs Christvsnac Istenségekroel igaz vallastéttel (4^0 76 szztl. lev., alól 5 szztl. lev.); továbbá Heltai kiadta a (65.) Verbőczi

István törvénykönyvét magyarúl javítva a Veres Balázs debreczeni 1565-iki kiadása alapján; végűl (66.) Csanádi Demeter Vita Joannis Secvndi művét. (4^0 4 szztl. lev.) Latinok: (67.) Sommer Joannes Oratio Funebris-a II. János kir. felett (4^0 20 szztl. lev.); (68.) Dávid Ferencz Literae Convocatoriae azon pontokról, melyek az 1571 szept. 20-iki m.-vásárhelyi synoduson megvitatandók (4^0). Ebből ma egy példány sem ismert.

1572-ből csak egyetlen latin kiadványt ismerünk, a (69.) Verbőczi törvénykönyvét, mely egyszersmind e mű első hazai kiadása. (4^0 104, 18 és 10 szztl. lev.)

1573-ból egy magyar s egy latin kiadványt ismerünk. Amaz (70.) Valkai András három Cronica-ja Hariadenus tengeri rablóról, Károly császárnak vele való hadakozásáról s végűl János papról (8^0 48 szztl. lev.); latin: (71.) Schaeseus (Christianus) egy elegiája Honter János, Wagner Bálint és Mellemberger Jakab, mint a brassai iskola és egyház vezetőinek halálára. (4^0 8 szztl. lev.)

1574-ből a Cancionalet, Heltai egyik legbecsesebb nyomtatványát ismerjük, melynek két része (Temesvári János Béla királyról és Tinódi Sigmond királyról szóló éneke, 4^0 36 szztl. lev. és külön Tinódi Sigmond királyról szóló éneke, 8^0 4 szztl. lev.); önállóan is megjelent; továbbá (73.) Heltai Chronicajá-t, melynek nyomása közben halt el, hihetőleg 1574 második felében.

Ezek közűl a Cancionale-ról azt írja, hogy a bibliabeli szent historiák szép énekeit s a zsoltárokat akarta kiadni; de az isten nem engedvén meg ezt neki, a magyar királyokról szóló »históriás énekeket« s egyéb »szép históriákat« gyűjtötte össze. Ez a gyűjtemény I-V. részből, 232 szztl. levélből áll (4^0), melyből az I. részben van I. Temesvári János éneke Béla királyról; 2. Tinódi Sebestyéné Sigmond királyról. A II. r. tartalma: 3. Valkai András éneke Bánk bánról; 4. Nagy-Bánkai Mátyás éneke Hunyadi Jánosról. III. r. tartalma: 5. Görcsöni Ambrus éneke Mátyás királyról. IV. r. tartalma: 6. Temesvári István éneke a kenyérmezei diadalról; 7. Tinódi Sebestyén 6 éneke: János király testamentuma; Szegedi veszedelem; Temesvár elveszéséről; Budai Ali basa historiája; A Palástai mezőn való veszedelem; Eger várának vívatása. V. r. tartalma: 8. Valkai András három éneke: Hariadenusról, Károly császárról és Prister Johannesről. E szerint áll 15 énekből, melyek közűl a Tinódi Sebestyénéi az 1554-iki kiadás hangjegyeivel is el vannak látva. Mondhatni, hogy a XVI. század legjelesebb ily gyűjteménye, mely épen népszerűsége miatt, csak pár ép példányban maradt ránk. Képzelhetni e mű kedveltségét abból is, hogy az 5 rész közűl talán mindenik utóbb külön is kapható volt; párról ezt, mint az I. és III. r. darabjairól határozottan tudjuk is.

A képzelődés kedves képet tár elénk, elgondolva a családokban e népszerű könyvet, a mint munka mellett egyik fölolvassa és a többiek áhítattal hallgatják a kor vagy a múlt nevezetesebb eseményeit a költők előadásában.

A Heltai Chronicaja az Magyaroknac dolgairól 1575-iki évszámmal jelent meg, a könyv szerint a nyomatást Heltai Gáspárné végezé be. E szerint a nyomatás közben halt meg Heltai, midőn már az ívek nagyobb része készen volt. (2^0 208 és 3 szztl. lev.) E művel Heltai megint a legnépszerűbb könyvek egyikét adta a magyar közönség kezébe.

Ezen kivűl Heltai Gáspár munkája vagy legalább kiadványa (74.) *Az Fortvnatvsról* való szep historia, mely Kolozsvárt év. n. jelent meg s mindenesetre korábbi időből való. Továbbá ismertek még tőle (75.) az *Evangeliumok és epistolák*, protestánsok részére, egy 1570-74 közti kiadása (12^0 Sz. K. I. 346); ugyanez időből való (76.) *Isteni dicséretek* és könyörgések cz. műve. Kiadványai még az év megjelölése nélkűl (77.) Temesvári István éneke a kenyérmezei diadalról (4^0 10 szztl. lev.), mely mindenesetre 1574 előtt jelent meg; (78.) Torkos János Absolonról szóló historiája; egy plakátszerű kiadvány: (79.) Igen hasznos es draga nemes receptum vagy orvossag (Sz. K. I. 349 sz.) cz. alatt; (80.) Nagy Sándor historiájának első

kiadása év n., melyet talán maga Heltai írt, mint Szabó Károly állítja. (Magy Könyvsz. 1883. 246. l.)

Ennyi e nagyfontosságú nyomdászati és írói működés maig ismert eredménye, mely az egész XVI-ik századi nyomdászatunkban a legfontosabb s eredményeiben leggazdagabb. Ezért Heltai működése örök emlékezetre méltó irodalmunk és művelődésünk történetében. Vagy Szabó Károly szép szavaiként: »Heltainak dicsősége egy fénysugárral gazdagabbá teszi Kolozsvár szép multját. E dicsőség örökségévé lett a városnak... S úgy tetszik nekem, mintha a Heltai törekvése és munkássága által kijelelt irány mintegy szellemi útmutatóúl szolgálna e városnak, hogy multjához híven jövőben is mint a nemzeti míveltség és tudományosság egyik életerős központja s a magyar mívelt társadalmi és szellemi élet hagyományos őre törekedjék szép hivatását igazán átérteni és híven teljesítni«.

III.
A JEZSUITÁK NYOMDÁJA.
1581-1588.

A XVI. században még egy nyomda működött Kolozsvárt a Heltai-én kívűl, noha rövid ideig s kevés eredménynyel, t. i. a jezsuiták főiskolájához kapcsolt nyomda.

A kolozsvári r. kath. főgymnasium alapítása Báthori Kristóf nevéhez kapcsolódik, amennyiben 1579 máj. 5-iki Tordán kelt biztosító levele értelmében ő hozta be a jezsuitákat s adott nekik lakást a kolozsmonostori üres Benedek-rendi zárdában. Azonban mégis Báthori Istvánnak Vilnán 1581 máj. 12-én kelt adománylevele az, melynél fogva megkapván a belső Farkas-utczában a Szt. Ferencz-rendi templomot s a mellette levő apáczaklastromot, alapíthatták első erdélyi főiskolájokat, miután az elébbi engedmény következtében, talán még mielőtt iskolájokat megnyithatták volna, gondoskodtak róla, hogy a Heltai-nyomda példájára ők is nyomdát alapítsanak; mert a mint Possevin Antal jezsuita s XIII. Gergely követe ugyanakkor írta: »A nyomdák semmiben inkább nem működhetnek, mint a keresztény orthodox vallásnak az ellenségtől való visszavívásában, sőt maga az ellenség közt való terjesztésében.«

E nyomdáról az első adatot Róth Pál brassai tudós közölte 1785 febr. 16-án Benkő Józseffel, egy naptárba bejegyzett kortörténeti adat alapján; ezt gr. Kemény József ismertette meg a magyar közönséggel (Új magy. múz. 1855.). E szerint a jezsuiták itt hosszas, békés nyugtot remélvén, már magokkal hozták a sajtót, noha eleget zugolódtak a helybeli szentháromságtagadók (unitáriusok). E nyomdának eddigelé csak két terméke ismeretes. Az egyik 1581-ből: (1.) Schreckius Wolfgangus, német jezsuitának Theses de puro et expresso Dei verbo (4^0 14 szztl. lev.) cz. munkácskája, mely vallásos tételeket tartalmaz Pusch János jezsuitától azon alkalomra, midőn főiskolájukat 1581-ben megnyitották. Másik, 1585-ből: (2.) ugyancsak Schrecknek egy vitaírata Adversus avthores Jvliani vt vocant Pseudocalendarii Varadini impressi pro A. 1585., mely, mint czíme is mutatja, egy Julianum calendarium ellen volt intézve, mely Váradon 1585-ben jelent meg, védvén ez ellen a Gergely-féle naptárt. E két ismert évszámból következtethető, hogy a nyomda több éven át működött, talán egész 1588-ig, a jezsuiták kiűzetéséig, s több, mint valószínű, hogy nemcsak e két mű jelent meg benne.

IV.
A HELTAI-NYOMDA KÉSŐBBI SORSA.
1575-1660.

Heltai Gáspárnak 1574-ben bekövetkezett halálával nyomdája nem enyészett el; több-kevesebb eredménynyel működött 1660-ig, s állandóan kivált az unitáriusok szolgálatában állott. Nem egyszer cserélt gazdát; de egészben a Heltai családjának egyik-másik tagja bírta, kik typographus által kezeltették.

E tulajdonosok nevét végig ismerjük, noha neveiken kivűl nem igen tudunk rólok többet. Ugyanis Heltai halála után 1575-1582-ig özvegyéé volt s az ez időben megjelent könyvek impressuma: »Nyomtatot Colosvárat Heltaj Gáspárné Muehellyébe«; latin könyveken: »Ex Officina Relictae Gasparis Helti« vagy ezekhez hasonló. Ekkor 1583-ban egy évre Schesburg Gáspár (Gaspar Schespurgensis) vette át a nyomdát, vagy volt a typographus s talán ez évre tehető Heltainé halála.

1584-ben a nyomda Heltai hasonnevű fiára szállt, kinek sem születése, sem halála évét nem ismerjük, csak azt tudjuk róla, hogy Kolozsvár senátora és bírája volt, ki mint fordító is ismeretes, és pár műnek nemcsak kiadója, hanem szerzője is volt, mint az az általa kiadott könyvek során látható.

Ifj. Heltai halálával a nyomda Lang Tamásra, az id. Heltai Anna nevű leányának férjére szállt. 1621 óta azonban már Heltai Anna nevén találjuk a nyomdát, ki ekkor már özvegy lehetett s 1624-ből ismerünk könyvet ily impressummal: »Nyomtatta Colosvarat, Heltai Anna aszszony Mühelyében, Szylvási András«. Utána vejére, Ravius, valódi nevén Szőrös Mátyásra szállt. Ez a Szőrös Mátyás Kénosi Tőzsér szerint 40 éven át volt Kolozsvár senatora s meghalt 1637 okt. 11-én. Ekkor két fia örökölte a nyomdát, Mátyás, a kolozsvári szász unitáriusok papja és András; utánok egyikök fia, János. Igy olvassuk 1660-ból a Halott Temetéskor való énekek kiadásán: »Colosvarban, Nyomtattatott Helthus Gáspár Műhelyében 1660 Esztendőben;« a colophon pedig: »Apud Joannem Ravium impressit Georgius Abrugi 1660.« Ezután Lang Tamás fia, Lang András birtokába került, kiről azt olvassuk, hogy 1644-ben a ref. vallásra tért át. Azonban 1660-on kezdve az elhasznált és meg nem újított nyomda működése megszűnt s magától elenyészett.

A tulajdonosok mellett nem csekély érdekű tudnunk, hogy kik voltak a nyomda vezetői? Láttuk, hogy 1583-ban Shesburg Gáspár volt a typographus, utána csak 1616 óta találkozunk Makai Nyirő János nevével; legalább azt hagyja ránk Kénosi Tőzsér János, hogy az ez évi Kalendariumon látta nevét. Ugyanő az 1620-iki Kalendáriumban a kolozsvári tanácsnak ajánlja szolgálatát a szokásos »boldog újév-kívánás« mellett, a hol magát »Makai Nyirő János«-nak írja. 1624-ben a Gyula-Fejérvárról jött Válaszuti András a typographus. »Kolosvarban nyomtatta Válaszuti András,« mond az impressum, Kénosi Tőzsér János szerint, ki látott ilyet; de ugyancsak 1624-ben s az 1625-iki naptáron Szilvási András nevét olvassuk. Őt 1630-60-ig Abrugi (Abrugyi) György váltja fel. Kiviláglik ez az 1632-ik évre kiadott s a tanácsnak ajánlt naptárából, melyben azt mondja, hogy az előbbi évben »nyomtatásbéli munkájának első sengéjét« ajánlta neki.

Ennyit tudhatunk rólok. Térjünk vissza a nyomtatványok ismertetésére.

1575-77-ben latin könyv egy sem jelent meg; de a magyar könyvek egész sorát adta ki a nyomda, még pedig mind mulattató tartalmúakat. U. m.: (81.) Valkai András, Az Magyar Királyoknac eredetekroel, és nemzetségekroel valo szép Historia (1576. 4^0 66 szztl. lev.); (82.) Bogáti Fazekas Miklós, Szép Historia Az toekelletes Asszony Állatokról (1577. 4^0 28 szztl. lev.) és (83.) Az oetedik resze Mattyas Kiraly dolgainac. (4^0 40 szztl. lev.) Ez utóbbiban

Görcsöni már említett munkáját egészítette ki; mert ő csonkán hagyta ránk, írása közben történt halála miatt s csonkán van meg Heltai Cancionale-jában is. Továbbá ugyancsak tőle való (84.) Harom Ieles Foe Hadnagyoknac, Az Nagy Sándornak, Anibalnac, és az Romai Scipionac... vetélkedésec (4^0 6 szztl. lev.); Hunyadi Ferencztől Troja veszedelméroel (4^0 46 szztl. lev.); egy névtelentől (86.) *Ester dolga* (4^0 12 szztl. lev.); (87.) Görcsöni Ambrustól historiás ének Mátyás királyról, melyet már a Cancionale-ban láttunk; (88.) Szakmári Fabricius Istvántól historia »de amore impudico« (4^0 12 szztl. lev.); (89.) Tinódi Sebestyéntől János kir. testamentoma s (90.) névtelentől a *Salamon és Markalf* beszélgetéséről szóló népkönyv (4^0 32 szztl. lev.), melyet még hihetőleg Heltai fordított magyarra s most jelent meg a Kolozsvárt készűlt ismeretes fametszetű czímlappal.

Az 1578-ik év 6 magyar és 2 latin könyvet hozott. Magyarok: (91.) Ilosvai Péter, Soc Fele Neveknec Magyarazattya (4^0 6 szztl. lev.); (92.) Melius Péter, Herbarivma (4^0 188 lev.), melynek előszavában azt mondja Heltainé: »Az ki nyomtatásnac munkaya és koelczege enyim. Eszt én toellem illyen szegény oezvegy Asszontol az Magyar nemzet io neuen vegye«. Továbbá: (93.) Misocacus Vilhelm, Prognosticon az wy Cometa feloel valo Joeuenduelés (4^0); egy névtelentől (94.) Szép Historiás ének az Telamon királyról (4^0 8 szztl. lev.), melynek egyetlen példánya a British Múzeumban van (London) s (95.) Szegedi Veres Gáspár, Szep roevid Historia két nemes iffiaknac igaz baratsagokrol (4^0 13 szztl. lev.). Körűlbelől ez évből, de mindenesetre 1575-78-ból való (96.) Dávid Ferencz Isteni dicsiretek (12.) cz. műve is, melynek ma csak egyetlen csonka példánya ismert. (Sz. K. I. 382.) Latinok: (97.) David Franciscus, Libellus Parvus, XXX Thesibus Blandratae oppositus és (98.) a Molnár Gergely-féle Linacrus után dolgozott grammatika újabb kiadása (8^0 144 szztl. lev.).

Az 1579 év egy latin mű mellett: (99.) Jvdicivm Ecclesiarum Polonicarvm de causa Francisci Dauidis (4^0 28 szztl. lev.), 5 magyar művet hozott: (100.) Gosárvári Mátyás, Az Régi Magyaroknac elsoe be ioevésekroel valo Historia (8^0 22 szztl. lev.); (101.) Ilosvai Péter, Az nagy Szent Pal Apostolnac életéroel (4^0 23 szztl. lev.); (102.) Kákonyi Péter, Egy szép Historia, az nagy eroes Samsonrol (4^0 8 szztl. lev.); (103.) Ráskai Gáspár, Egy szep Historia az vitéz Franciscoról (4^0 24 szztl. lev.) s egy homályos adat szerint újra megjelent (104.) Temesvári István éneke a kenyérmezei diadalról, a Cancionale nyomán.

Az 1580-dik évből egy latin mellett: (105.) Titelman Franc., Compendium Dialecticae (34 szztl. lev.), a következő 9 magyar nyomtatvány jelent meg: (106.) Besenyei Jakab, Az hazas-sagrol valo szep ének (4^0 12 szztl. lev.); (107.) Bogáthi Fazekas Miklós Mátyás királya (4^0 40 szztl. lev.); (108.) Csengeri András, Historia... az Jervsalem Várassánac veszedelméroel (4^0 22 szztl. lev.); (109.) Istvánfi Pál, Cronica az iffiv Volter Kirallyrol (4^0 17 szztl. lev.); (110.) Nagy-Bányai Mátyás, Historia Az Jacob Patriarcha fiarol Iosephrol (4^0 15 szztl. lev.); (111.) Pécsi János, Az Hazasoc életiroel valo szép ének (112.); Szegedi Veres Gáspár, Szép rövid historia két nemes ifjaknak igaz barátságokról (4^0); (113.) Valkai András, Historia... az Longobardvsoc Tized Kirallyokról Andoinusról (4^0 9 szztl. lev.); (114.) Valkai András és Nagy-Bányai Mátyás, Két szép Historia, az elsoe az Nagy Wr Bank banról; Az masodic... az Hvnyadi Ianosrol (4^0 24 szztl. lev.).

Az 1581-ik évből 2 latin és 4 magyar nyomtatvány ismeretes. Amazok egyike: (115.) Donatus, De octo partibus Orationis 3-ik kiadása (8^0 80 szztl. lev.); másika: (116.) Gyulai (Paulus), Commentarius rerum, à Stephano Rege, adversus magnum Moschorum Ducem gestarum. (4^0 12 szztl. lev.) Ez a Gyulai Pál ugyanaz, kinek br. Kemény Zsigmond nagyszerű jellemrajzát adta Gyulai Pál cz. regényében. Könyve egyetlen példányban maradt ránk Marosvásárhelyt a Teleki-könyvtárban, melyről az Erd. Múz.-Egyl. 1881-ben hat fényképmásolatot vétetett s a nevezetesebb magyar könyvtáraknak elküldte. Magyarok: (117.) Görcsönyi Ambrus, Szép

ieles historias ének. Az Felseges Mattyas királynac... Historiáia (4^0 53 szztl. lev.); (118.) Salánki György, Historia cladis turcicae ad Naduduar (4^0 12 szztl. lev.); (119.) Sztárai Miklós, Az Viz ezoennec Historiayárol (4^0 8 szztl. lev.), melynek egy régebbi kiadása, talán 1579/80-ból szintén kolozsvári; (120.) Vajda-Kamarási Lőrincz, Historia, az Iason királlynac hazassagaról. (4^0 6 szztl. lev.)

1582-ből való (121.) Francisci Davidis Defensio cz. latin műve (8^0 408 l.), melyhez járúl De Dvalitate Tractatvs műve (31 szztl. lev.) és a következő két magyar mű: (122.) Csanádi Demeter, Historia Joannis II., ha t. i. igaz, hogy itt is megjelent, nemcsak Debrecenben és (123.) Enyedi György, Historia elegantissima Regis Tancredi filiae. (4^0 28 szztl. lev.)

1583-ból csak (124.) Donatus Aelius, De octo partibus orationis (8^0 80 szztl. lev.) egy negyedik kiadását ismerjük.

Ezt az utolsó könyvet 1583-ból már nem Heltainé adja ki, hanem Gaspar Schespurgensis. Impressum: Typis Gasparis Schespurgensis. Úgy látszik, hogy rövid időre csakugyan átvette a nyomdát, mely 1584-ben újra visszakerűl ifj. Heltai Gáspár, Heltai hasonnevű fia kezére. Ez idő óta az impressum különböző alakban 1660-ig ez: Officina Heltana, Typographia Heltana, Typis Heltanis, Typographia Gasparis Heltj, apud Gasparum Heltj Typographum Colosvariensem, in aedibus Gasparis Heltj, vagy magyarúl: Heltai Gáspár muehellyében, Colosvarat az o várban, Helthaj Gáspár házánál az ó Várban stb., gyakran el is van hagyva.

Ez az ingadozás a magyar könyvek kiadására pár évig nem volt kedvező. 1583-85-ig magyar könyv nem jelent meg. Latinok 1584-ből: (125.) Kovachóczi (Wolfg.), De administratione Transylvaniae Dialogvs (4^0 34 szzott lev.); (126.) Sigemundus David (Cassoviensis), Consolatio (4^0 34 szztl. lev.); Squarcialupus (Marcellus), T. Ciceronis... Morales Definitiones (4^0 81 szztl. lev.) és (128.) Ciceronis gloria (44 lev.); továbbá (129.) Simonis Simonii Lucensis, Primus Trivmphus (4^0 107 lev.); 1585-ből: (130.) Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion (8^0 124 szztl. lev.); (131.) Squarcialupus (Marcellus), De Fontium et fluviorum Origine et Fluxu. (4^0 37 szztl. lev.)

1586 újra magyar könyvet hozott: (132.) Hunyadi Ferencz Troia városának veszedelméről szóló énekét (4^0 46 szztl. lev.), mely a Heltai-nyomda egyetlen ez évi terméke, melyek száma nagyon megritkúl s csak 1588-ban találjuk megint (133.) Ilosvai Péter Ptolemeus Kiralynac Historiayá-t (4^0 22 szztl. lev.). Latin mű e két évről négy ismert: (134.) Basilius Steph., Themata (4^0 8 szztl. lev.), (135.) Chiakor Georg., a Báthori István lengyel király magyar titkárának levele a király betegségéről és haláláról (1587, 4^0 12 szztl. lev.); (136.) Gvarinus Veronensis, Carmina de polysemis et vocabulorum differentiis (8^0 92 l.); (137.) Verinus Michael, Disticha de moribus (8^0 27 szztl. lev.), a két utóbbi tankönyv; német 1588-ból egy astrologiai mű: (138.) Theodorus Rhelasius-tól (Hasler János) Froeliche Practick cz. a. (4^0 8 szztl. lev.)

1589-ből három magyar és egy latin könyv maradt. Amazok: (139.) Az kopaszsagnac diczireti (4^0 7 lev.) és (140.) Cicero Synonimorum liber-je szótáralakban (8^0 106 l.); emez: (141.) Muraltus (Joh.), Apologia contra Simonem Simonium Lucensem (4^0 12 szztl. lev.); végűl talán ez évből való a (142.) *Salamon és Markalf* cz. népkönyvnek második, javított kiadása is az 1577-iki kiadás nyomán, egyébként amazhoz teljesen hasonló alakban és terjedelemben.

1590 két magyar és egy latin könyvet hozott. Amaz: (143.) Illyefalvi István Jephta-ja, melyet Buchanan tragoediája után elbeszélő formában dolgozott át (4^0 20 szztl. lev.); emez egy (144.) *Evangelia* et Epistolae cz. theologiai mű latin és görög nyelven (16^0 320 szztl. lev.); végűl Heltai Gáspártól egy németből szóról-szóra fordított (145.) Cisio, melynek ajánlása kelt 1590 máj. 27-én.

Az 1591. évből két latin könyv mellett ismét a régi gazdag évek szerint hat magyar könyvet ismerünk. Amazok: (146.) Erasmus Civilitas morum (8^0 20 szztl. lev.) és (147.) Károlyi Péter 1567-iki görög nyelvtanának második kiadása (8^0 64 szztl. lev.); emezek: (148.) *Apollonius* királyfi historiája (4^0 13 szztl. lev.); (149.) Bogáti Fazekas Miklós, Ez vilagi nagi soc zvr zavarrol valo Enek (4^0 5 szztl. lev.) és (150.) Aspasia Aszszony Dolga (4^0 8 szztl. lev.) cz. művei; (151.) Idari Péter Nagy Sándorról szóló éneke (4^0 46 szztl. lev.); (152.) Vajda-Kamarási Lőrincz, Szép Tanosága Az ioevendoe rettenetes itilet napiarol (4^0); végűl (153.) ifj. Heltai Gáspár Magyar Arithmetica-ja (8^0 116 szztl. lev.), melyet Frisius nyomán dolgozott át.

1592-ben (154.) Enyedi György latin gyászbeszédén (Hunyadi Demeter unit. püspök halálára), (155.) Epictetus 2-ik kiadásán (l. 1585) és (156.) Jacobinus Joh. egy latin versén kivűl, melyet Kakassi István lakodalmára írt, megint hét magyar könyv jelent meg, kettő kivételével mind költői művek: (157.) Bogáti Fazekas Miklós Castriota Györgyről (4^0 30 szztl. lev.), (158.) Csáktornyai Mátyás Ajaxról és Ulissesről (4^0 14 szztl. lev.) szóló éneke és (159.) Grobian verseinec magyar enekbe valo forditása (4^0 18 szztl. lev.); (160.) Cserényi Mihály a persiai fejedelemekről, (161.) Balassi Bálint Eurialus és Lucretiáról (4^0 32 szztl. lev.) szóló énekeik; végűl ifj. Heltai Gáspár fordításában (162.) a Cisio 2-ik kiadása (4^0 60 szztl. lev.) és a (163.) *Limitatio* rervm forensium cz. árszabás (4^0), mely czímét kivéve, magyar könyv.

1593-ból az (164.) *Evangeliomoc* és Epistolac (12^0 196 szztl. lev.), tehát egyetlen magyar könyv mellett három latin jelent meg: (165.) Decius Joh. Barovius, Syntagma institvtionvm Ivris Imperialis ac Vngarici (4^0 667 l. és még összesen 81 szztl. lev.); (166.) Illyefalvi Steph. egy Carmen funebre-ja Kemény László halálára (4^0 6 szztl. lev.); (167.) Marcus Andr. Epithalamion-ja (nászdal) Kovacsóczi Farkas tiszteletére. (4^0 4 szztl. lev.) Ezek közűl méltó megemlíteni a Decsi munkáját, melyet ifj. Heltai saját költségén adott ki; egyike a legnagyobb kiadványoknak, melyből a szerző díj fejében 100 példányt kapott.

Sajátságos körűlmény, hogy 1593-96-ig Kolozsvárról nyomtatvány nem maradt ránk, ha csak nem a Szabó K. által említett (168.) *Sybillák* jövendölése cz. könyv, mely azonban lehet, hogy bártfai kiadás s 1596-ból is csak (169.) Jacobinus (Joh.) latin elbeszélése ismert a Báthori Zsigmond 1795-iki győzelméről (4^0) s az ennek alapján ugyanez évben készűlt magyar Historia (ének) (4^0).

1597-ből (171.) Szilvási Joh., Antiquitas et perpetva dvratio fidei Catholicae (4^0 115 l. és 7 szztl. lev.) latin műve mellett két magyar költői mű ismert, egyik (172.) Illyefalvi István Jephtajának 2-ik kiadása (1-ső kiad. 1590, 4^0 20 szztl. lev.) és az 1576-iki Trója historiájának újabb kiadása (173.) *Paris*, Es Goeroeg Ilona Historiaia cz. a. (4^0 20 szztl. lev.)

1598 egy magyar és egy nagy latin könyvet hozott. A magyar: (174.) Bogáti Fazekas Miklós, Demeter király historiája, mely Plutarkhusból fordíttatott magyar nyelvre (lehet az is, hogy 1599-ben v. 1600-ban jelent meg, h. és év n.); a latin: (175.) Enyedi György magyarázatai az ó és új testamentom azon helyeiről, melyekből a szentháromságot bizonyítgatni szokás. Tiltott könyv volt s példányait 1599-ben Báthori Zsigmond rendeletéből nagy részben elégették (4^0 441 l. és 17 szztl. lev.).

1599-ben itt jelent meg (176.) Fischer (Simon), Dialectices praecepta cz. tankönyve az unit. iskola számára (8^0); továbbá négy magyar könyv: Ádámi János két magyar éneke egy kötetkében (177.) Az igaz, Iambor Es Teokelletes Baratsagrol (4^0 7 szztl. lev.) s (178.) Minerva és Pallas egymassal vetélkedéséről (4^0 4 szztl. lev.); (179.) Csáktornyai Mátyás, az Romai Feo Aszszonyoknac cifraság tilalmaról valo perloedésec az Tanacz eloet (4^0 10 szztl. lev.); végre (180.) Vásárhelyi Gergely jezsuita egy nagyobb műve, Canisius Péter catechismusának magyar fordítása. (12^0 260 szztl. lev.)

1601-ből csupán (181.) Ráskai Gáspár Vitéz Franciskoról szóló énekének kiadását ismerjük (4^0 14 szztl. lev.), mint magyar kiadványt, mellette (182.) Cato Libellus elegantissimus, de praeceptis vitae communis (8^0 40 szztl. lev.) című latin erkölcstani művét találjuk még. Valamikor 1605-7 közt jelent meg továbbá az unitáriusoknak Dávid által szerkesztett (183.) Isteni Ditsiretek stb. cz. énekes könyve második kiadásban (12^0 712 l. és 16 szztl. lev.), melyhez járúl (184.) Reggeli és Estveli könyörgés (5-6 szztl. lev. Sz. K. I. 1586).

Ezután 1610-re kell ugornunk, hogy újra egy kis magyar nyomtatványra, (185.) Petki János Az Virtvsnak es Volvptasnak egymással valo vetélkedések (4^0 11 szztl. lev.) énekére akadjunk, melyet egyébiránt Silius Italicustól fordított.

A megritkúlt nyomtatványokból 1613-ból való (186.) *Ordo et series* Rervm in Transsylvania A. D. 1613. Toto Mense Octobri Gestarum (2^0 8 szztl. lev.), kiadva Bethlen Gábor fejedelemmé választatása alkalmából s ugyanez idő tájról említi Rosty Kálmán, hogy (187.) Vásárhelyi Gergely jezsuita Az emberi állatnak négy utolsó dolgairól valo intések cz. művet adott itt ki.

1616-ból egy (188.) Calendariumot említ Kénosi: 1618-ban (189.) Apologia cz. a. Veleszlavi Sámuel német könyvének magyar fordítása jelent meg azon okokról, melyek miatt a csehek-nek vallásukért fegyvert kellett ragadniok (4^0 12 szztl. lev.); 1619-ben Toroczkai Máté unit. püspök kiadta magyarúl (190.) Enyedi György 1598-ban megjelent latin munkáját Az Ó es Vy Testamentvm-beli helyekről, melyekből a szthárомságot bizonyítgatni szokták (4^0 725 l. és 40 szztl. lev.). E műnek 1620-ból is ismerjük új czímlapos kiadását.

1620-ban egy (191.) Calendarium, (192.) *Cato* Libellus elegantissimusa (4^0 36 szztl. lev.) magyar-latin-német szöveggel; ezeken kivül (193.) Radecius Valentinus Geistliche Gesänge (12^0 265 l. és 17 szztl. lev.) cz. énekes könyve és (194.) Schmalz német kis Katechismusa (12^0 12 szztl. lev.) jelentek meg, mely utóbbit szintén Radecius fordította a kolozsvári szász unitárius iskola részére.

1621-ből: (195.) Melotai Nyilas István Agendája (8^0 399 l. és 33 szztl. lev.), mely 1622-ben itt újra megjelent s Radecius két latin műve maradt ránk: (196.) De Matrimonio Tractatvs (4^0 54 l.) és (197.) gyászbeszéde Péchy Simon nejének, Kornis Juditnak halálára, melyhez Varsolczi János latin gyászverse járúl (4^0 36 l.).

1622-ből: (198.) Melotai már említett Agendája; (199.) Marosvásárhelyi Gergely, Christvs Jesvs Koevetéséroel való Koenyvek (Kempis Tamás művének ford. 12^0 595 l., elől 24 szztl. lev., végül 27 szztl. l.), s az 1622-iki szebeni országgyűlés (200.) *Articulusai* (2^0 6 szztl. lev.) ismertek; 1623-ból három együtt nyomtatott unitárius vallásos könyv: (201.) Aytatos Isteni Dicziretek (8^0 88 szztl. lev.); (202.) Kósa János Catechesise (8^0 8 szztl. lev.) és (206.) Imádságos Könyveczke (8^0); 1624-ből egy (204.) Calendarium, (205.) Enyedi György Gismondájá-nak egy újabb, 4-ik kiadása (4^0 14 szztl. lev.) és (206.) Huszti Péter Aeneise (4^0 36 szztl. l.); 1625-ből egy (207.) Calendarium, (208.) Jansonius (Robertus), valódi nevén Voidovius András latin dissertatioja az Apocalypsis látományairól (8^0 44 l. és 2 szztl. lev.); 1626-ból (209.) Radecius (Valentinus) Disciplina ecclesiastica-ja latin nyelven; 1627-ből (210.) Szakmári Fabriczius István, De amatorijs affectionibus című magyar énekének második kiadása (első 1577-ből) maradtak ránk vagy említtetnek.

Innen 1630-ra kell ugornunk, midőn (211.) Kolosi Török István kis éneke jelent meg Az Asszonyi-Nemnek Nemességéről (4^0 13 szztl. lev.); 1631-ből (212.) Hunyadi Ferenc Troia megszállásáról szóló énekének 5-ik kiadása és egy (213.) Kalendarium (16^0 40 szztl. lev.); 1632-ből egy unitárius (214.) Kis Catechesis (12^0), egy (215.) Calendarivm (16^0 40 szztl. lev.), (216.) Az keresztyeni Vallásnak Roevid Tudománya (8^0 130 l.), (217.) Toroczkai Máté, Az Keresztyéni Tudománnak... értelme (12^0 50 szztl. lev.) s benne (218.) Tordai Máté,

Izraelnek egy Isteneroel éneke (16^0 szztl. lev.); 1633-ból egy (219.) Uy és O Kalendarium (16^0 40 szztl. lev.); 1634-ből (220.) ugyanez, továbbá (221.) Csanaki Máté, Az Doeg-Halálrol valo Roevid Elmélkedése (8^0 136 l. és 4 szztl. lev.) s egy unit. vallásos könyv: (222.) Az Haromságnak oltalmazására gondolt legfővebb okoskodásnak megvizsgálásáról (12^0 36 szztl. lev.) ismeretesek.

Általában Abrugi alatt a nyomda új lendületet vett s kiadványai megszaporodnak. Ismertek kiadványai közül 1635-ből: (223.) Kolosi Török Istvántól, Szt. János evang. historiája (4^0 13 szztl. lev.) és (224.) Szöllősi István Szinán basáról szóló éneke (4^0 9 szztl. lev.); 1636-ból: az ez évi kolozsvári országgy. (225.) Articulusai (magyarúl, 2^0 4 szztl. lev.), (226.) Kósa János az igasság keresése módjáról (12^0), (227.) Szentmártoni Bodó János: Az Tékozlo Fiunak Historiai (4^0 12 szztl. lev.), (228.) Az Szent Ianos Evangelivma kezdetinek rövid magyarázattya (12^0 42 l.); 1638-ból: (229.) Rákosi András historiája egy Pharisaevs és egy Pvblicanusnak Imádságokról (4^0 12 szztl. lev.) s (230.) Radecius (Valent.) latin könyve az urvacsoráról (Formula administrandi Coenam Dominicam, 8^0 118 l. és 7 szztl. lev.); 1639-ből: (231.) Cato, Libellus elegantissimusa három (magy., lat., német) nyelvű kiadványa (8^0 36 szztl. lev.); 1640-ből: (232.) Titelmann (Franc.) Compendium Dialecticae (8^0 31 szztl. lev.) 2-ik kiadása; 1641-ből: egy (233.) Kalendarium (16^0 39 szztl. lev.) s a (234.) Theatrvm Fortitvdinis című jezsuita-drámának argumentuma (4^0 8 szztl. lev.); 1643-ból: (235.) Kolosi Török István, Az Eggyes életnek kedvetlen és káros voltáról (4^0 8 szztl. lev.), melyhez Az kakasról való ének is járúl; 1644-ből: (236.) Kósa János unit. Catechesise; 1646-ból egy (237.) Kalendarium (16^0); 1648-ból egy (238.) Kalendarium és (239.) Szentmártoni Bodó János Tékozló fiunak historiája (8^0); 1650-ből egy (240.) Kalendarium; 1651-ből: (241.) Hunyadi Ferencz Troiáról szóló éneke; 1652-ből egy (242.) Calendarium; 1654-ből: (243.) Kósa János Catechesisé-nek újabb kiadása (12^0 36 szztl. lev.); 1656-ból: (244.) Béza Theodorus, Az Ur Vacsorájának adása Es Vetele Feloel Valo Jo Tanács (8^0 14 szztl. lev.); 1658-ból: (245.) Apáczai (Joh.) Disputatio de politica ecclesiastica cz. műve és egy (246.) *Panegyris* Haller István, Küküllő-m. főispánja halálára (4^0 8 szztl. lev.); 1659-ből: (247.) Cato Libellus Elegantissimus-a (8^0 24 szztl. lev.) és (248.) Bethlen János Innocentia Transylvaniae (4^0 13 szztl. lev.); 1660-ból: (249.) Halott Temetéskorra való Énekek (12^0 102 l. és 3 szztl. lev.), mely mű az unit. énekes könyv második, bővített kiadása. Ez az utolsó ismert könyv az 1660-iki (250.) Kalendarium-mal, melyet Abrugi György nyomatott a Heltai nyomdájában, mely ekkor Ravius János tulajdona volt. »Apud Johannem Ravium impressit Georgius Abrugi«, így szól a Colophon.

Ezeken kivül még pár nyomtatványt ismerünk, melyek későbbi, korábbi időből e nyomda termékei; de év s néha hely megjelölése nélkül jelentek meg: (251.) Catechesis azaz: Keresztyéni Vallásra való Tanitás (12^0 60 szztl. levél, valamikor 1640 körüli időből, Sz. K. I. 1584 sz.); (252.) Kósa János (Várfalvi), Az uedvoességnek fundamentumáról roevid kérdezkedés (12^0).

Ezzel végződik a Heltai-nyomda működése 1660-ban, mely e szerint 110 évig állt fenn és nem tekintve azt a szolgálatot, melyet az unitárius felekezeti irodalomnak tett, működése a magyar szépirodalom terjesztésében épen olyan áldásos, mint páratlan.

A nyomda további sorsa ismeretlen. Jakab Elek a *Siebenb. Qartalschrift* (IV. 280 1.) nyomán azt mondja róla, hogy ebben az időben Lang Tamás tulajdonába ment át, ki házasság által a Heltai családjához tartozott. Ő 1644-ben egész családjával reformátussá levén, a reformátusokra szállt 1660-ban a nyomda is. Ez az adat több helyt olvasható; de nem állhat meg.

A Heltai nyomdájának sorsa más. Ha a reformátusok vették volna át, akkor ismernénk 1660-1669 közti időből kolozsvári nyomtatványt; ilyenre pedig még nem akadtak. Mert mi Sándor Istvánnak azt a bizonytalan adatát, hogy 1666-ban egy *Igazságnak áldozatja* cz. könyv jelent

volna meg itt, hitelesnek el nem fogadhatjuk. Az egyetlen könyv, melynek nyomtatását 1661-ben itt fejezték be, Károlyi Gáspár Bibliájá-nak egy javított kiadása volt (2^0 777 és 273 l.); ez azonban Szenczi Kertész Ábrahám kiadványa, ki 1660-ban Váradon hozzáfogván, Várad török kézbe jutásával Kolozsvárra menekűlt s itt fejezte be a fontos kiadványt. De, úgy látszik, csak épen ezért állapodott meg itt s 1662-ben már Szebenben találjuk. Ez okok miatt kételkednünk kell abban is, hogy vajon Horváth Ignácz jeles közleménye helyesen teszi-e az impressum nélkül megjelent 1663., 1666. évi (utóbbi évről két rendbeli) szász-kézdi, fejérvári és fogarasi országgyűlések Articulusait a kolozsvári nyomtatványok közé? Hihetőbb, hogy Szebenben jelentek meg Szenczi Kertész Ábrahámnál, ki ez években ott volt.

A Heltai nyomdája végső sorsának története tehát más; az, a mit Bod Péter mond, hogy »megkopott és el is romlott«; használhatatlanná lett az évek folyamán. Valóban végső kiadványai, melyek mind a Heltai-féle betűkkel vannak nyomva, a régebbiekhez épen nem hasonlíthatók. A tulajdonosok új betűket nem vettek s így a nyomda működése lassankint magától megszűnt. A reformátusok későbbi nyomdájából oly kiadványra, mely a Heltai-féle, minden más későbbi kolozsvári nyomda betűitől teljesen elütő betűkkel volna nyomva, nem akadtunk s a Szenczi-féle jól felszerelt nyomda készlete mellett azokra nem is szorúlhattak rá. Ugyanezt jegyzi meg róla Aranyos-Rákosi Székely Sándor is az *Unitária vallás történetei* cz. művében, ki ismételve is így szól: »Heltai utódai bírák azt 1660-ig, azután a betűk részint elkoptak, részint elpusztúltak«. (115, 163 l.)

II.
A NYOMDÁSZAT, MINT MŰIPAR.
1669-1784.

I.
A REFORMÁTUSOK NYOMDÁJA.
1669-1694.

Kolozsvár nyomdászatának történetében az 1661-ik évvel egy új és a multnál bárha nem érdekesebb, de jelentékenyebb, nagyobb szabású korszak nyílik meg, melyben a nyomdászatot nagykészültségű férfiak, mint műipart, sőt művészetet művelik s csaknem egyenlő színvonalra emelik a külföldi nyomdászattal. Egyelőre azonban meddő évek következnek, melyek szerencsére csak 1669-ig tartanak. Ez évben kezdi meg működését egy addig hasonlíthatatlan fölszerelésű nyomda, a reformátusoké.

Ez annál nevezetesebb, mert Erdélyben oly időben emelkedik e szerint magasabb fokra, műiparrá és művészetté a nyomdászat, mikor különben általános hanyatlásnak indúlt hazánkban és külföldön egyaránt. Épen a 100-dos Heltai-nyomda elenyésztéről szólván Pápai Páriz Ferencz, a tudós n.-enyedi tanár, ezt mondja a többek közt a nyomda utolsó idejéről:

...de már
Kopott, fogyott *mátrix*, betü új mestert vár.
Olly Mester Erdélyben s itt körül nem vala;
A Tipografia szintén meghanyatla,
Mint árva, csak fogya, kopék, nem ujúla;
Kiből e nemzetnek érkezék sok kára.

A reformátusok kolozsvári híres nyomdája ugyanaz, mely a Szenczi Kertész Ábrahámé volt. Szenczi t. i., a ki iktári gr. Bethlen István segélyével 1640-ben Hollandiából, vagy más adat szerint Lüneburgból Elzevir-betűket hozott magával s nyomtatványai csinosságuk által kiválók, 1660-ban a törökök elől Nagy-Váradról Kolozsvárra s innen 1662-ben N.-Szebenbe költözött, hol 1663-66-ig nála számos mű jelent meg. Ekkor ő, 1667 tavaszán, örökösök nélkűl kimúlván, nyomdája az erdélyi fejedelmi kincstárra szállott s Apafinak ismerjük egy 1667 máj. 22-én kelt rendeletét, melyben Krakói Beszermény Istvánnak, a gyulafejérvári ecclesia második requisitorának meghagyja a typusok és a könyvek inventálását. Ez mutatja a fontosságot, melyet a fejedelem is tulajdonított neki. A fejedelem aztán a nyomdát Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász kezelése alá adta, miről ennek reversalisa 1667 jul. 5-én kelt. Csakugyan találunk is 1668-ból általa nyomatott könyvet Szebenből. Ő kezdte nyomni az erdélyi fejedelemasszony, Bornemisza Anna megbízásából Nadányi János Kerti dolgoknak leírása cz. könyvét is 1667-ben s 1668 aug. 3-ig elkészült belőle 40 ív, a mint ezt e napon kelt folyamodványa tanúsítja, melyben a folytatásra pénzt kér. Ugyane folyamodványából világos, hogy őt restséggel vádolták. Ezt önérzettel útasítja vissza s panaszkodván, hogy a fejedelemasszonytól eddig tett munkái díját sem kapta még meg, késznek nyilatkozott a nyomda vezetéséről lemondani. Lemondását a fejedelem elfogadta, a nyomdát Kolozsvárra tette át s vezetését Veresegyházi Szentyel Mihályra bízván, Nadányi munkájából az utolsó 28½ ívet már ő nyomatta ki 1669-ben. Ez a Kolozsvárra helyezett nyomda tehát azonos a váradi Szenczi-féle nyomdával. Látható az előbbiekből, hogy Veresegyházi egyelőre épen úgy, mint

elődje, a fejedelem udvari nyomdásza volt s Thallóczy említi is (l. Apafi Mihály udvara), hogy a könyvnyomtató egy ízben, hihetőleg Nadányi munkája kiadásáért, a számadáskönyvek szerint 60 tallért kapott. A Veresegyházi conventióját is ismerjük. Ez 1665 szept. 27-én kelt, mely szerint tartozott a fejedelem számára feleárban dolgozni, az Articulusok-at ingyen nyomatni. A szerződés teljes szövege a következő: »Conventio nobilis Michaelis Veresegyházi, typographi nostri, annus incipit 27 Septembris Anno 1668. - Lészen készpénz fizetése per annum másfélszáz forint. - Ruházatára 7 sing gránátposztó. Huszonöt kis köböl buzája. - Két negyvenes bora. - Fél köböl kásája. - Fél köböl borsó. - Három disznó. - Hat bárány. - Tizenhat itcze vaj, v. itczéjéért 25 pénz. - Tizenhat itcze méz, v. annak is itczéjéért 25 pénz. Azonkivül mikor számunkra munkálódik, felényi fizetést adunk, mint mások szoktak adni. Articulusokért penig semmit nem adván neki, ajándékon tartozzék kinyomatni. - Data in Civitate nostra Alba Julia stb. Michael Apafi.«

Sajnálatunkra e nagy szorgalmú, derék nyomdászról nincs több adatunk, mely családi s egyéb körülményeiről fölvilágosítana. Egy leveléből, melyet 1669 szept. 2-án Váradi Mihály nagybányai főbírónak valami kölcsönadott pénze behajtása ügyében írt, azt látjuk, hogy családját egyelőre N.-Bányán hagyta, mikor Erdélybe jött. Ebből azt lehetne következtetni, hogy maga is, vagy legalább neje odavaló származású volt. Ezt bizonyítja az is, hogy a nagybányaiak nyomdai szükségletöket nála szerezték be, egy pár bányai író műve nála jelent meg. Egy másik ismert levele Apafinak 1670 szept. 11-ikéről rendelkezik Köblös Péternek, a kolozsvári harmincad felügyelőjének, hogy Szentyel hátralékos bérét fizesse meg, a mi meg is történt. Ennyit tudunk róla. Megemlítendő még, hogy sajtójának egy darabja ma is megvan a kolozsvári ref. kollegium birtokában, melyen kivésve a következő sor olvasható:

Cravit Michael. Sz. Veresegyházi.
1671.

A nyomda ilyen szerződés szerint működött 1672 okt. 12-ig. E napon Apafi Mihály Gyula-Fejérvárt kelt adománylevelével a nyomdát az enyedi és kolozsvári ref. kollegiumoknak ajándékozta. Adománylevele így szól:

...»Mivel minden idvezülendő keresztyén embereknek, azok között legnevezetesben a felsőbb méltóságban helyheztetett személyeknek, e világi minden dolgoknál feljebb kell becsüleni az Isten dicsőségéhez való kötelességeket; mi is legfővebb tisztünknek azt esmervén és a mennyire a sok akadályok közt lehet, elkövetni is igyekezvén: mostan legközelebb való alkalmatossággal, az Erdélyben lévő orthodoxa ecclesia számára, nevezet szerint pediglen, az Enyedi és Kolozsvári azon religion lévő collegiumok számára, Conferáltuk örökösön a Szenczi Ábrahám defectussán fiscusra szállott typographiát egészben«. Megparancsolja tehát, hogy a nyomda azonnal adassék át e két iskola gondnokainak; »kiknek – mond – szabadságot engedtünk, hogy vegyék kezekhez és disponálhassanak belőle«.

Ehhez járult az, hogy 1673 ápr. 16-án Fogarason kelt adománylevelével egyesítette vele a gyulafejérvári fejedelmi nyomdát is, mely szintén Kolozsvárra költözött át. ...»Keresztyéni vallásunknak kötelességéhez tartozó dolognak ismérjük lenni, – mondja adománylevelében – hogy a mennyire módot ád Isten benne, vallásunkon lévő oskolákat épitsük; melyre czélozván: az mely typussa az fiscusnak Fejérvárott volt, azt minden hozzá tartozó eszközeivel conferaltuk kegyelmességünkből az enyedi és kolozsvári orthodoxa religion lévő Collegiumoknak.«

Így lett a két ref. collegiumnak egyszerre virágzó nyomdája, mely változatlanúl ez alakjában működött Tótfalusi-ig.

Ez idő óta az összes kolozsvári felekezetek, de kivált a reformátusok élénk irodalmi munkássághoz fognak s a könyvek egész sora jelenik meg évről-évre.

1669-ből valók: (1.) Compilatae Constitutiones R. Transylvaniae (2^0 100 l. és 8 szztl. lev.); (2.) Eszéki István, Rythmusokkal valo Szent Beszélgetés (8^0 77 l.); (3.) Nadányi János, Kerti dolgok leirása (4^0 526 l.).

Ez utóbbi könyv különösen azért is érdekes, mert első nyomtatója, Udvarhelyi Mihály, idézett 1668 aug. 3-iki folyamodványából megtudjuk, hogy nyomtatásra ívét 75 példányban, papir nélkűl, 3 frton vállalta el, 50 példányt görgényi, 25-öt szepességi papirra, melyet a fejedelemné adott.

1670-ből valók: (4.) Beniczki Péter Magyar Rithmusai (24^0 257 l.); (5.) Czeglédi István, Dágon Le-duelése, melyet Gorup Ferencznek a miséről szóló munkája ellen írt két részben (4^0 I. r. 76 l. és 21 szztl. lev., II. 212 l.); (6.) Istennel valo magános Beszélgetés (12^0 6 szztl. lev.); (7.) Letenyei Pál, Az Szent Hitben való igaz oktatásnak szuekségéről és módjáról (8^0 28 l.); (8.) Nánási L. István, Szue titka (4^0 767 l. és 27 szztl. lev.); (9.) Váradi Belényesi István, Lelki áldozatok (8^0) s az 1670-iki fejérvári országgy. (10.) Articulusai. (2^0 4 szztl. lev.)

1671-ből: (11.) Keresztyén Katechismus (8^0 234 l. és 3 szztl. lev.); (12.) Uj és ó Kalendariom (16^0 40 szztl. lev.); (13.) Komáromi Csipkés György, Papistaság Ujsága (8^0 508 l. és 21 szztl. lev.); (14.) Pápai Páriz Imre, Keskeny Út (12^0 240 l. és 4 szztl. lev.); (15.) Szent Davidnak Hét Poenitentia-tartó Soltari (12^0 14 szztl. lev.); (16.) Szokolyai István, Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom (12^0); az 1671. évi fejérvári országgy. (17.) Articulusai (2^0 6 szztl. lev.) és (18.) Molnár Greg., Elementa Grammaticae Latinae (8^0 100 szztl. lev.), mint egyetlen latin könyv.

1672-ből: (19.) Köleséri Sámuel, Halotti rövid elmélkedés Kalmár Kata felett (4^0 8 l. és 4 szztl. lev.); (20.) Marosi István, Fuege Fiszek (12^0 46 l.); (21.) Meny-ország Kinyittatott Edgyetlenedgy Szoros Kapuja (12^0 11 szztl. lev.); (22.) Némethi Mihály, Igazság próbaköve (8^0) és (23.) Igazság próbakövének nyert pere (12^0); (24.) Nógrádi Mátyás, Idvoesség Kapuja (4^0 1440 l. és 20 szztl. lev.); (25.) Nyéki Vörös Mátyás jóra intő Csengetyueje (4^0 32 l.); (26.) Szokolyai István, Ahitatos Könyörgések (16^0 ca. 200 l.); (27.) Zilahi János (Idős), Az igaz Vallásnak világos Tuekoere (8^0 135 l. és 24 szztl. lev.); latinok: (28.) Csipkés Georg., Molimen Sisyphium (4^0 16 szztl. lev.); (29.) Szentiváni Dániel, Oratio funebris (4^0 8 szztl. lev.).

1673-ból: (30.) Comenii Joh. Amos, Janua linguae latinae reserata aurea (8^0 220 l. és 14 szztl. lev.); (31.) Ilosvai Péter Tholdi Miklós-a (3-ik kiad., 4^0 6 szztl. lev.); (32.) Uj és o Kalendariom (16^0 40 szztl. lev.); (33.) Némethi Mihály, Mennyei Tárház Kultsa (12^0 212 l. és 6 szztl. lev.); (34.) Szathmár-Némethi Mihály, Az oeroekke valo Egy Isteni állatban lévoe Három Személyeknek Mutato Tueköre (12^0 111 l.); (35.) Pósaházi István, Sibelius Gáspárnak Imádsági (12^0 284 l. és 7 szztl. lev.); (36.) Szendrey Ferencz, Kellemetes Elmélkedések (4^0 30 l.); (37.) Técsi J. Miklós, Lilium Humilitatis (12^0 87 l. és 5 szztl. lev.); (38.) Tolnai Mihály, A suerue kereszt-viselések habjai keozt csueggedezoe lelkeknek lelki bátoritása (4^0 14 l. és 2 szztl. lev.); latinok: (39.) Csipkés Georg., Analysis Apocalypseos (8^0 88 l.); (40.) Bethlen Miklós, Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio. (4^0 148 l.)

1674-ből: (41.) Apafi Mihály, Marcus Frider. Wendelinusnak, a Keresztyén Isteni Tudományrol Irott két könyvei (4^0 1012 l. és 22 szztl. lev.); (42.) Uj és o Kalendariom (16^0 40 szztl. lev.); (43.) Portsalmi András, Ministerialis Prudentia (halotti beszéd Kovásznai Péter erdélyi ref. püspök felett); hozzájárúl (44.) Pataki István latin Oratio funebrisa (4^0 8 szztl. lev.); (45.) Szomoru halotti Pompa Bocskai István felett (4^0 56 szztl. lev.); latin (46.) Pósaházi János Oratio-ja Kovásznai Péter erd. ref. püspök felett (4^0 10 szztl. lev.), mely a Halotti Pompa cz. gyűjteményben jelent meg.

1675-ből: (a szokott (47.) Uj és o kalendariomon kivűl, mely ezóta körűlbelől évenként megjelent, még ha egy-egy évből példánya ismeretlen is és épen ezért többé nem említjük)[2] (48.) Köleséri Sámuel, Atyai dorgalasnak jó izue Gyuemoelcse (4^0 8 szztl. lev.); (49.) Nánási V. Gábor, Lelki Tudakozás (12^0 178 l. és 13 szztl. lev.); (50.) Szathmár-Németi Mihály, A Négy Evangelisták szerint valo Dominica (4^0 834 l. és 5 szztl. lev.); (51.) Szőnyi Nagy István, Martyrok Coronaja (8^0 222 l. és 22 szztl. lev.); (52.) Técsi J. Miklós, Lilium Humilitatis (3-ik kiad., 12^0 86 l. és 5 szztl. lev.); (53.) Tolnai Mihály, Haza szam ki-vetett Bekessegenek Helyre Allitasa (4^0 12 szztl. lev.); (54.) Gönczi György, Énekes könyv (12^0. Hymnusok 51-82 l. - Ditsiretek 3-382 l. és 6 szztl. lev. - Soltarok 7-290 l.); (55.) Keresztyen Catechesis (12^0 256 l. és 28 szztl. lev.); az 1675. évi fejérvári országgy. (56.) Articulusai (2^0 5 szztl. lev.); latinok: (57.) Eszéki Steph., Diarium Theologicum (12^0 96 l. és 9 szztl. lev.); (58.) Natus Fabianus, Redivivus Seu Modesta Solutio Quaestionis De Fuga In Persecutione (8^0 151 l.); végre 1675-ben Kolozsvárt, száműzetésben fejezte be Rosnyai János a (59.) Czeglédi István Sion Vára nyomását, melyet Sáros-Patakon kezdett el. (4^0 655 l. és 48 szztl. lev.)

1676-ból: (60.) Pósaházi János, Hit szakadas ellen valo Orvosság (4^0 31 l.); (61.) Nagy-Szőlősi Mihály, Lobogó szövétnek (4^0 41 l.); (62.) Némethi Mihály, Mennyei Tárház Kulcsa (12^0 216 l. és 24 szztl. lev.); (63.) Pernyeszi Zsigmond (Osztopányi), A Kegyes Léleknek... Idvesség Paissa (12^0 272 l. és 33 szztl. lev.); (64.) Szántai Mihály, Bujdosó Magyarok Fuestoelgoe Csepueje (12^0 141 l.); (65.) Tolnai Mihály, Szent Had (4^0 34 l. és 4 szztl. lev.) s az 1676. évi fejérvári országgy. (66.) Articulusai. (2^0 6 szztl. lev.)

1677-ből: (67.) Approbatae Constitutiones (2-ik kiad., 2^0 250 l. és 16 szztl. lev.); (68.) Kún István, Hét napi Uti-Társ (12^0 204 l. és 6 szztl. lev.); (69.) Medgyesi Pál, Praxis Pietatis (6-ik kiad., 8^0 745 l. és 33 szztl. lev.); (70.) Balasi Bálint és Rimai János, Istenes Éneki (24^0 288 l. és 9 szztl. lev.); hozzájárúl (71.) Edgynéhány oktato Regulák és Imádságok (27 lev.); latinok: (72.) Bethlen Nicolaus, Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae (4^0 32 szztl. lev.); (73.) Csipkés Georg., Catalogus Operum (8^0 4 szztl. lev.); (74.) Szathmár-Némethi Mihály, Dominica Catethetica. (8^0 496 l. és 20 szztl. lev.)

1678-ból: (75.) Pernyeszi Zsigmond (Osztopányi), Lelki sebek fájdalmát enyhitoe Lelki Flastrom (12^0 208 l. és 10 szztl. lev.); (76.) Szentgyörgyi P. István, Jo cselekedetek gyemant koeve (12^0 30 szztl. lev.) s talán (77.) Liturgia Claudiopolitana. (12^0 20 szztl. lev., Sz. K. I. 1588 sz.)

1679-ből: (78.) Confessio et Expositio Fidei Christianae (8^0 281 l. és 21 szztl. lap); (79.) Némethi Mihály, Sz. Dávid Psalteriuma (12^0 649 l. és 10 szztl. lev.); (80.) Técsi I. Miklós, Lilium Humilitatis (12^0 86 l. és 5 szztl. lev.); (81.) Tolnai F. István, Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető... Kalauz (8^0 1049 l. és 22. szztl. lev.); latinok: (82.) Ladivér Ilyés, Historica Relatio Colloquii Cassoviensis (8^0 24 szztl. lev.); (83.) Kacavella Jeremias, Oratio-ja Apafinak ajánlva. (4^0 4 szztl. lev.)

1680-ból: (84.) Agenda (8^0 20 szztl. lev.); (85.) Énekes könyv (12^0. Hymnusok 82 l., Dicsiretek 382. l., Zsoltárok 349., Buzgó hálaadások 46 l. és 7 szztl. lev.); (86.) Páriz Ferencz (Pápai), A lelek bekességéroel... valo Tracta (8^0 664 l. és 19 szztl. lev.); (87.) Rozgonyi Mihály, Magyar Strophák (8^0 4 szztl. lev.); az 1680-iki fejérvári országgy. (88.) Articulusai (2^0 6 szztl. lev.); latin: (89.) Molnár Greg., Elementa Grammaticae Latinae. (8^0 124 szztl. lev.)

1681-ből: (90.) Balassi Bálint és Rimai János, Istenes Eneki (24^0 288 l. és 9 szztl. lev.), melyhez ragasztva van (91.) Edgynehány oktato Regulák által Vezerloe Uta (27 lev.); (92.)

[2] Ismerünk még 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1684, 1685, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695, 1696, 1698, 1699, 1700, 1702, 1703, 1704, 1705, 1707, 1709, 1710, 1711 stb. évekről.

Molnár Albert (Szenczi) Soltári (12^0 238 l. és 3 szztl. lev.); (93.) Némethi Mihály, Mennyei Tárház Kulcsa (4-ik kiad., 12^0 216 l. és 28 szztl. lev.); (94.) S. Pataki István, Ez Világnak Dolgainak Igazgatasanak Mestersége (4^0 310 l. és 6 szztl. lev.); (95.) Sárpataki N. Mihály, Noe Barkaja (4^0 685 l. és 16 szztl. lev.); (96.) Siderius János, Catechismus (12^0 24 szztl. lev.); az 1681-iki fejérvári országgy. (97.) Articulusai (2^0 4 szztl. lev.); latinok: (98.) Apafi Michael, Ad Sempiternam Memoriam (emlékírat) (4^0 8 szztl. lev.); (99.) Enyedi Steph., Disputatio Theologica (4^0 12 szztl. lev.); (100.) Páriz Franciscus (Pápai) Carmen Seculare. (8^0 7 szztl. lev.)

1682-ből: (101.) Benyiczki Péter, Magyar Rithmusok (24^0 255 l. és 2 szztl. lev.); (102.) Otrokocsi Fóris Ferencz, Kereszt alatt nyoegoe Magyar Izraelnek Hálá-adó és Koenyoergoe Imádsági. (12^0 71 l.)

1683-ból: (103.) Otrokocsi Fóris Ferencz, Idvességes Beszélgetések (8^0 414 l. és 4 szztl. lev.); (104.) Szathmár-Némethi Mihály, Halotti Centuria (8^0 708 l. és 6 szztl. lev.), mely megjelent 1684. évi czímlappal is; (105.) Tofeus Mihály, A Szent Soltárok Resulutioja. (4^0 876 l. és 3 szztl. lev.)

1684-ből magyar mű csak a (106.) Kalendariom ismert; latinok: (107.) Plausus Festivus, azaz ünneplő versek II. Apafi Mihály fejedelem beigtatására, irták Dézsi Márton és Páriz Ferencz enyedi tanárok (4^0 12 szztl. lev.); (108.) Szathmár-Némethi Sámuel, Imago Fidelis Servi et Veri, Tofeus Mihály erd. ref. püspök emlékére. (4^0 8 szztl. lev.) A Veresegyházi kiadványai közé kell soroznunk végre (109.) Szathmár-Némethi Mihály Mennyei tárház kulcsa (12^0 334 l.) művét, mely valamikor 1671 után pár évvel jelent meg.

Az 1684-ik év feltűnő szegénységének oka az, hogy a nyomdának 1669 óta rendkivűli szorgalmú, derék vezetője, Veresegyházi Szentyel Mihály, ez évben meghalt s mig helyét elfoglalta egy új vezető, Némethi Mihály, kinek neve alatt jelentek meg az 1684-iki nyomtatványok is, addig a nyomda szünetelt.

1685-ben is a (110.) Kalendariom-on kivűl csak egy magyar könyv jelent meg: (111.) Buzgo Imadsagok (32^0 234 l. és 3 szztl. lev.); latin szintén egy: (112.) Pósaházi Johan., Syllabusa új vallási tanok hirdetői ellen. (4^0 20 szztl. lev.)

1686-ból valók: (113.) Hegyesi István (Boros-Jenei), Kegyességnek Nagy Titka (8^0 855 l. és 19. szztl. l.); (114.) Szatmár-Némethi Mihály, Dominicalis Praedikaciok Toldalekja. (8^0 464 l. és 8 szztl. lev.) 1687-ből: a fogarasi országgy. (115.) Articulusai. (2^0 6 szztl. lev.)

1688-ból egy német (116.) Neu und Alter Allmanach (16^0 16 szztl. lev.); 1689-ből: (117.) ifj. Teleki Mihály, Fejedelmi Lelek (4^0 138 l. és 3 szztl. lev.) munkája maradtak ránk.

Némethi Mihály kiadásában még csak két könyv jelent meg 1690-ben, (118.) Kalendarium (16^0 39 szztl. lev.) és (119.) Pápai-Páriz Ferencz Pax Corporis cz. magyar műve (4^0 320 l. és 8 szztl. lev.); ekkor a nyomda vezetősége Veresegyházi Istvánra szállt. Bod Péter azt írja az Erdélyi Fénix-ben, hogy a reform. synodus már 1689-ben elhatározta Gy.-Fejérvárt, hogy a nyomdát neki adja át. Midőn aztán átvette, új leltárt vettek föl az eszközökről és betűkről. Ez időből találjuk a censura első nyomait, a mennyiben könyveket ő már csak a synodus megbízottja engedélyével adhatott ki. A kolozsvári tanács sok közmunkával terhelvén meg, ez ellen 1693-ban a synodushoz folyamodott, mely ügyét magáévá tette s ily szolgálatok alól a főkormányszék útján fölmentette.

Veresegyházi még 1690-ben adta ki (120.) Gönczi György Énekes könyvét (12^0 hymnusok 67 l. és 3 szztl. l., dicséretek 350 l. és 5 szztl. lev.); (121.) Molnár Albert (Szenczi) Soltárit (12^0 354 l. és 3 szztl. l.); (122.) Siderus János Catechismus-át (12^0 16 szztl. lev.), melyhez járúlnak (123.) Buzgó Hálaadások (48 l.).

1691-ből való nyomtatványai a (124.) Kalendariumon kivűl: (125.) Balassi Bálint és Rimai János Istenes éneki (24^0 289 l. és 3 szztl. l.), hozzájárúlnak (126.) Egy nehány oktató Regulák (15 szztl. l.) és (127.) Imádságok (50 l.); (128.) Matkó István (Kézdi-Vásárhelyi), Mennyei Élő kenyér (12^0 132 l. és 13 szztl. lev.) és (129.) Isten haragjának... Éles Kardgya (8^0 20 szztl. lev.); Veröczi Ferencz, Lelki Harcz (8^0 2 szztl. lev.); Ujfalvi Imre, Halott Temetés-korra valo Enekek (24^0 ca. 288 l. és 7 szztl. lev.), latin: (132.) Molnár Gregor. latin Grammaticaja. (8^0 120 szztl. lev.)

1692-93-ból a szokott (133.) Kalendariumot ismerjük a magyar nyomtatványok közűl, továbbá egy (134.) Synoptica Virtutum enarratio cz. latin-magyar versek gyűjteményét Perényi Catharina halálára. (2^0 34 szztl. lev.)

Ezzel megszűnik Veresegyházi István működése, őt Erdély legnevezetesebb nyomdásza, Tótfalusi Kis Miklós váltja fel.

II.
A VERACIUS-TESTVÉREK NYOMDÁJA.

Körűlbelől ugyanazon időben, midőn Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdászati működését megindítja, két Veracius-testvér, Constantinus és Speracius is nyomdát állítnak fel. Működésük nyomára 1671-ben akadunk, midőn nálok (1.) Bethlen Miklós Austriaca Austeritas című művének első kiadása jelent meg. A következő 1672-ik évből ugyane műnek (2.) 2-ik kiadása s a vele együtt nyomatott (3.) Austriacae Austeritatis Continuatio (amaz 4^0 10 szztl. lev., emez 4^0 18 szztl. lev.) ismertek e nyomda termékeiből. Impressum: »Typis Fratrum Veracii, Constantini et Speracii.«

Úgy látszik azonban, hogy a testvérek gyorsan elváltak, mert a Bethlen Miklós nevezetes vitaírata (4.) Falsitas Toti Mundo detecta (12^0 43 l. és 2 szztl. lev.), melyet Bársony György Veritas toti mundo declarata műve ellen írt, már ugyanez évben csak Veracius Constantinnál jelen meg. Impressum: »apud Constantinum Veracium.«

A nyomda további működése ismeretlen; hihetőleg megszűnt, nem tudván magát Veresegyházi mellett föntartani s valószínű, hogy ezt a nyomdát vette meg utóbb Gilányi a ref. kollegium és egyház számára.

III.
TÓTFALUSI KIS MIKLÓS

Leghíresebb magyar nyomdászunk életéről ma már tudunk annyit, hogy róla meglehetős pontossággal szólhatunk. Különös szépen és vonzó modorban szól róla dr. Csernátoni Gyula kis könyve. Ebből és több más, azóta ismertté lett adatokból a következőkben rajzoljuk élete pályáját.

Tótfalusi 1650-ben Alsó-Miszt-Tótfaluban, N.-Bánya mellett szegény szülőktől született s a helybeli ref. pap, Horthi István, észrevevén tehetségét, elébb az ottani, majd a nagyenyedi híres kollégiumban segítette tanulásában, a hol praeceptor, senior s utóbb a fogarasi ref. iskola tanítója lett, hová időközben pártfogója is átment papnak.

Horthi felhívja rá Tofeus Mihály erd. ref. püspök figyelmét, s midőn 1680-ban 350 tallérnyi, az akkori szokás szerint kéregetés útján gyűjtött pénzével Amsterdámba ment, hogy mint akademikus, papságra készüljön, Tofeus, a fejedelem tudtával, megbízta, hogy az ott nyomandó biblia javítására is ügyeljen fel. Itt belátván, hogy a biblia nyomatása és hibás szövegének javítása sok időt igényel s legalább másfél évet kell csupán a nyomdában töltenie Amsterdámban, mialatt az akad. leckékre úgy sem járhat: megfogadta egykori tanára, Pápai Páriz Ferencz tanácsát s a nyomdászat tanulásához fogott. Mestert fogadott, kinek félévre 200 frtot fizetett s elhatározta, hogy az öntésen kivűl a betűöntéshez szükséges betűminták metszését és matrixok készítését is megtanúlja s a bibliát oly betűkkel nyomatja ki, melyeket saját matrixaival maga öntött. E célra, valamint az egész biblia kinyomatására hazúlról 2500 aranyat kért.

Midőn azonban munkájában már annyira haladt, hogy a nyomatáshoz foghatott volna, hazúlról azt az izenetet kapta, hogy a szükséges 2500 aranyat sokallják s ne fogasson hozzá, a belzavarok miatt pénz épen nincs. Ekkor 1684 aug. 15-én kelt emlékíratszerű levele értelmében elhatározta, hogy a mit egy ország nem mer most megcsináltatni, megcsinálja ő a maga erején és »a szent könyvnek rongyollott nemzetünkben olyan nagy szánakozásra méltó szűk volta« s a r. kath. vallás terjedezése miatt általában is czéljául tűzte ki, hogy életét nemzete és a ref. vallás érdekében a szent könyv magyar szövegének megjobbítására, óriási arányokban való elterjesztésére s ez úton Erdélyben egy népi és nemzeti nyelvű kultura emelésére fogja szentelni. Ime, Apáczai nagy lelke ébredt fel a rendkivűli férfiúban.

Ugyane levélből, mely Tótfalusi eljárására a biblia nyomatásában, ezzel való czéljaira és jövő terveire, valamint az itthoniak felfogására a legbecsesebb az összes rá vonatkozó források között, világos az, hogy neki e kiadással csupán a pillanatnyi szükséglet kielégítése volt czélja. Sőt maga azt is mondja, hogy a benne használt betűi a legkorábbiak, melyeket metszett; sem formájuk, sem öntésök neki nem tetszik s ezeknél jobbakat tud készíteni. Eléadja, hogy megtanúlta a biblia kinyomatásának belgiumi módszerét, s ha hazajön, az egyház segélyével majd évenként 10-20000, sőt még több bibliát nyomat ki, egy-egy példányát ½ talléron fogják adhatni s a biblia elterjedhet annyira, hogy egy új nemzeti mívelődés eszköze lehet s azzá kell lennie a külföldtől annyira elmaradt népünk kezében. Ugyanitt már jelzi, hogy 1683 őszén fogott a munkához, elsorolja a Jansonius-féle biblia hibáit, az ő javításainak természetét s már most igazolván magát az otthon nehány hazatért ifjú theologus híreszteléseiből keletkezett vádak ellen, egyszersmind eléadja azon módszert, a mely szerint hibátlan s folyton tökéletesebb szövegű magyar bibliára lehetne szert tenni egy kiküldött bizottság útján, mint ezt a belgák tették a dortrechti zsinat határozatából.

Ez az emlékíratszerű levél, mely egyszersmind mívelődéstörténetünkre nézve is rendkivűl becses, különösen két dolgot bizonyít. Ezek egyike az, hogy abban az időben a szent könyv rendkivűl ritka és még mindig nagyon drága könyv volt az erdélyi reformatusok kezében, kik majdnem kivétel nélkűl a Jansonius költségén kiadott (Amsterdam, 1645.) s már nagyon ritkává lett bibliát használták, melynek ára 12 frt volt akkori értékben. Egy új bibliakiadás tehát valóságos nemzeti ügy volt. A másik az, hogy Tótfalusi ezt a kiadást csupán munkássága kezdetének tartotta s korántsem igyekezett úgy feltűntetni, mint oly nyomdai művet, melynél ő sokkal jobbat és szebbet csinálni ne tudna. Így is azonban öt évi munkával valódi nyomdai remeket állít elé, 4500 teljes bibliája, 4200 új testamentoma s ugyanannyi zsoltára állt készen pompás aranykötésben. Feladatának fényesen megfelelt s mindezt végrehajtotta, mesterségét elsajátította, midőn már több volt 30 évesnél.

Ügyessége a betűk aczélba metszésében, a matrixok készítésében akkora lett, hogy mesterét, Blewust (Blaeu?) is meghaladta s féltékenynyé tette hírnevére. Megrendelésekkel halmozták el egész Európából. Olaszországból III. Cosmos florenci herceg s a pápa fordúltak hozzá, a

georgiai király számára ő készítette el kézírati betűk nyomán az első abc-ét nyomtatás alá; dolgozott vagy inasokat nevelt Anglia, Svédország, Német- és Lengyelország számára.

Természetes, hogy nagy jövő és nagy vagyon kilátása kecsegtette, ha ott marad Hollandiában vagy Belgiumban. De, noha már bibliája nyomása közben akadtak ellenségei a hazából s a korrektióra alkalmazott Amsterdámban tanuló magyar ifjak[3] oly híreket terjesztettek róla, hogy meghamisította a biblia szövegét, úgy, hogy a reformátusok külön követet is küldtek e miatt Amsterdámba és ő már 1684-ben védőíratot küldött haza Tofeus Mihály püspökhöz s az ezután püspökké lett előbbi jóltevőjéhez, Horthi Istvánhoz, a mi egy időre el is hallgattatta a híreszteléseket: mindez nem riasztotta és nem csüggesztette el; hanem szándékának tisztaságában vetett hite, akaratereje s hazája iránti törhetetlen ragaszkodása arra vitte, hogy munkáját befejezze és 1690-ben hazatérjen, hová Lengyelországon keresztül igyekezett, mintegy 40,000 frt értékű bibliakészletével. Útközben egy buzgó kath. lengyel úr azt képzelvén, hogy Arianus-bibliákat hoz haza, lefoglalja készletét s csak egy rablótámadásra adja ki, melyről azt hiszi, hogy az erdélyiek küldték rá és szomszédaira boszúból a bibliák lefoglalása miatt.

Megérkezvén Erdélybe, hová zsoltárainak pár hazaküldött s itt bámulattal fogadott példánya megelőzte, mind Teleki Mihály, ki 100 példányt rendelt meg bibliájából, mind a fejedelem szívesen fogadják; igérik, hogy nyomdát állítanak fel az ország s az erd. ref. egyetemes egyház számára Kolozsvárt. Itt tehát megtelepszik s nőül veszi Székely András nemes birtokos leányát, Máriát.

Történt ugyanekkor, mint már láttuk, hogy Veresegyházi István nyomdavezető meghalt 1693-ban; Tótfalusi átveszi a nyomdát, melynek 1694 óta ő a bérlője és vezetője. E nyomda, mint láttuk, a kolozsvári és enyedi kollegiumoké volt, s betűi a folytonos használatban meglehetősen megfogytak és elkoptak. Ekkor Tótfalusi megkezdi egyszerre betűmetsző és öntő, valamint nyomdászi kettős működését. Minthogy betűket kell öntenie, öntőműhelyt állít fel külön helyen; röviden, egész erővel lát neki a munkának s ugyanekkor kieszközli, hogy a külső Torda-utczában külön házat kap, melybe kényelmesebben elhelyezi a nyomdát és az öntőműhelyt egy fedél alatt, mi időmegtakarítással járt. Vegyük ehhez, hogy Tótfalusi már külföldről hozott magával egy nyomdai felszereléshez szükséges eszközöket s főleg matrixokat; mert czélja az volt, hogy magának is külön nyomdája legyen s tudjuk, hogy halálakor volt is.

Tótfalusi nyomdászati működésének, egyházához való viszonyának, valamint a nyomdászat fejlődése történetének ismeretéhez szükséges tudni, hogy az ő idejében a két ref. kollegium nyomdája történetében lényeges változás állt be.

Ugyanis 1696-ban Gilányi Jakab egy nyomdát vásárolván, ezt felerészben a kolozsvári ref. kollegiumnak, felerészben a ref. egyháznak adományozta. Mivel azonban betűi kopottak voltak, átadták Tótfalusinak a betűk újraöntése végett; de a kolozsvári ref. consistorium (kebli tanács) 1696 aug. 5-én kikötötte, hogy a másik két nyomdával ne elegyítse össze, hanem annyi súlyban, mint átvette, reparálja a betűket mindaddig, mig egy külön »Typographiácska kitelik belőle.« E szerint Tótfalusi keze alatt három nyomda volt a sajátján kivűl s látható az előbbiekből, hogy a ref. egyház is önálló nyomdára kívánt szert tenni.

Másrészről tekintve Tótfalusi képességét a betűmetszésben és öntésben, a ref. kebli tanács Kolozsvárt kétízben is elhatározta, 1696 és 1697-ben, hogy úgy az eklézsia, mint a kollegium hibás betűit újra önteti. E munkára Tótfalusi vállalkozott is. Közben történt 1697 máj. 6-án Kolozsvár nagy részének leégése. Ekkor 1697 máj. 12-én az eklézsia a következő határozatot

[3] Közűlök kettő, Tsétsi János Sárospatakon és Kaposi Gy.-Fejérvárt, nemcsak elfogadták, tanították is elveit.

hozta: »Az Istennek rettenetes ítéletét és a városon fekvő nagy haragját s e miatt éjjeli-nappali félelmöket előttük viselvén: az eklézsia dolgaira szorgalmatosabban kell ügyelniök; ezért, mivel az eklézsiának és kollegiumnak Tótfalusi K. Miklós keze alatti typographiáját méltán veszedelemtől félthetik, meghatározták, hogy a betűk nála maradt mindazon részét, a mi készen öntve van, mind a mi öntetlen, becsületes kiküldött emberek kezébe számba adja, s azok tétessenek bátorságos helyre az eklézsia jövő használatára. Nem lévén a typusok megmérve az átadáskor, Tótfalusi-t hitre bocsátja az eklézsia, hogy lelkiismeretesen mondja meg: mit vett kezéhez, s úgy adja át, a mi az eklézsiáé. Erre igérte is magát.«

Ebből látható ugyan, hogy a nyomda nem égett le; azonban az eklézsia egyebekben tetemes kárt szenvedett s ezért a synodus is beléelegyedett a kebli egyház ügyébe. Így magyarázhatjuk meg, hogy a kolozsvári synodus (semigeneralis) 1697 nov. 4-én külön szerződésre lépett Tótfalusi-val a következőkben: *a)* ne kényszeríttessék a munka gyors és egyszerre befejezésére, noha nagyon soká se halassza; *b)* fizet az ecclesia minden 100 betűért 25 denárt; *c)* mig ő él, az ő kárára az egyház e betűket ne használja. E szerződést az 1698 jun. 10-iki n.-enyedi synodus Tótfalusi jelenlétében megújította. E szerint az egyetemes egyház is részes lett a nyomdában.

Tótfalusi e munkának valóban meg is felelt. Egy 1702 febr. 3-án kelt nyugtatványában elismeri, hogy az eklézsiának renovált betűkért Némethi Sámuel kolozsvári paptól több éven át kapott 560 magyar frtot; továbbá kiadta ezen ó-typographiának nála volt matrixait, eszközeit, szekrényeit s egyéb járulékait; némi hiányokért pótlásúl adta 12 frton vett prelumát (sajtó); adott két rendbeli pontokkal ellátott zsidóbetűket 37 frtban; de ezt az összeget utóbb elengedte, tekintve azt, hogy a kollegium prelumát s egyéb eszközeit használta.

Természetes, hogy az egyháztól felvett összeg csak egy része volt annak, mit Tótfalusi, mint öntő és metsző kapott. Világos, hogy a kollegium külön fizette meg a maga részét. Említésre méltó még az, hogy a ref. nyomda kijavítására az összeget Bucsesdi (Bucsesti) Sára (előbb Székely Lászlóné, utóbb Haller Istvánné) adta 1699 szept. 15-én oly feltétellel, hogy a nyomda jövedelméből 500 frt fordíttassék a ref. templom kijavítására, a többivel az eklézsia gondnoka, prédikátora s a kollegium tanárai szabadon rendelkezzenek. Így lettek a kollegium és eklézsia a nyomda egy részében közös birtokosok.

Ezekből látható, hogy Tótfalusi keze alatt 1702-ig három nyomda volt; e mellett a saját nyomdája volt a negyedik, elég bőven ellátva betűkkel, szerelvényekkel (matrixok, typographiai eszközök, kellékek s egy új sajtó). Mivel élete végén az a bánat emésztette, hogy hazájának nem tett elég szolgálatot, ezért 1200 tallér értékű s Amsterdámban hagyott matrixait az egyetemes erdélyi ref. egyházra hagyta; de azok - mondja Bod - még az ő életében »némely magyaroknak, nevezetesen Bándi Sámuelnek gondatlansága s ravaszsága által hitetlenül elvesztenek«.

Metszett betű-mintáit (Stempel) s más itthon levő matrixait és egész nyomdáját 3000 frton végrendeletében az egyetemes egyháznak engedte át, melyet Vas György, Rhédei Pál világiak, Kaposi Sámuel és Enyedi István tanárok számba vévén, a kért árnál nagyobbra becsülték. Ekkor a consistorium 1703-ban Kolozsvárt gyűlést tartott Bethlen Miklós elnöklete alatt, mert az elnök Bánffi, a gubernátor, beteges volt s Bethlen felszólította a jelenvoltakat önkéntes adományokra. »Jaj Isten! Isten! micsoda rettenetes hallgatás; - írja önéletrajzában (I. 228-231. l.) - ha az Ur Jézus Krisztus effátát nem mond, és mint Lidiának a sziveket meg nem nyitja, ki 5, ki 6 forintot, ugyan nagy csuda, ha ki 15 vagy 20-at igért; kettő vagy három; az egész főrend consistorium igéreti sem hiszem tött volna fl. 3 vagy 4 százat. Ennek perceptorának rendelék Simonfi Mihályt az itélőmestert; de talán semmit sem percipiált, mert tudtomra semmit is elő nem hozott benne, pedig hogy ellopta volna, nem hihetem. Elfortyana a lelkem, az előttem álló inventariumot és egyéb irásokat vetém az asztalra s mondám: lelkem uraim, mit gondol kegyelmetek? talám azt gondolja kegyelmetek, hogy az ilyen nemadás, ez a hidegség nem

bűn« stb. Utóbb csak 1000 frt kölcsönt kért valamelyiktől s gondolta, hogy két év alatt a kollegium jövedelméből három részletben kifizeti az özvegyet; azonban kölcsön sem kapott. Mit csinált aztán az özvegy a nyomdával? - Bethlen nem tudja; de mi tudjuk. Gróf Bánffi György gubernátor utóbb a metsző (sculptorium) és öntő (fusorium instrumentum) eszközökért 1700 frtot csakugyan kifizetett s halála előtt élő szóval a kolozsvári ref. egyháznak és kollegiumnak adta, a mint ez az egyházi főtanács 1740 ápr. 17-iki ülésének jegyzőkönyvében olvasható. A nyomdát hihetően az egyház maga váltotta meg.

Térjünk vissza most Tótfalusi élete szomorú viszonyainak rajzához.

Láttuk, hogy ő nem volt míveltségénél fogva csupán egyszerű nyomdász. Iskolákat végzett, papi pályára készült; nagyon jól tudott latinúl, meglehetősen görögűl és zsidóúl. Őt főképen a magyar biblia ügye tette nyomdászszá s tehetsége gyorsan belevitte, hogy a papi pályával szakítson; különben is Pápai folyton írogatta neki, hogy pap van elég, jó nyomdász kellene s ilyet akart az erdélyi egyet. ref. egyház már régóta képeztetni; egy Gávai nevű ifjút ki is küldött Hollandiába, de nem ért vele czélt.

Mig Hollandiában volt Tótfalusi, ott, hol a nyomdászat ily mestere más becsűlésben részesűlt, »addig az akadémizáns deákok urnak tartják vala s legtudósabb akadémikusnak is: bezzeg bizony bűzlett volna oda fel valamely magyarnak álmat is látni, hogy előtte elmenjen.[4]

Mindezekből következik, hogy ő sem tartotta magát csupán nyomdásznak, hanem papnak. »Papi belső köntöst is visel vala és Kolosváratt a papokkal is egy rendben ül vala«. E mellett haza némileg reformatornak is jött. E reformáló buzgalma kiterjedt először a magyar helyesírásra; ezért bibliájában számos elvi javításokat tett; általában az etymologicus helyesírásra törekedett s kijavított több ezer sajtóhibát. E mellett czélja volt nyomdája útján a népi kulturára hatni s ezért rosszallta az akkor már teljesen diadalra jutott latin iskoláztatást. Mindezek épen akkor történnek, mikor Erdély elveszti önállóságát; az őt bíztató Apafi meghal, nemsokára Teleki is és Erdély császári kormány alá kerűlvén, legjobbnak igérkezett pártfogóit elveszti, az országos nyomda felállítása elmarad, sőt maga is kiköti, hogy haláláig a keze alatt egyesített nyomdák szét ne választassanak.

Ezek, valamint a Tótfalusi törekvései, míveltsége, vagyonosodása mind hozzájárúltak, hogy ő másképen viselkedett, mint addig a nyomdászok. Természetesen nem hiányzott benne a fölfedező, a rendkivűli ember büszke önérzete, ideges, uralomravágyó, fölényt gyakorolni szerető természete, mely utóbbi pl. abban is nyilatkozott, hogy a hozzá professorok által nyomatásra átadott művek helyesírásán, stylusán javított, betoldott vagy változtatott, a mit egy Páriz-Pápai jó neven, Csepregi Turkovics Mihály, Szathmári Pap János ref. papok s Némethi Sámuel tanár, de hihetőn mások is, rossz neven vettek. »Nem szeretem a tudós Typographust« - mondá neki az utóbbi egy ilyen alkalomból - s úgy ő, mint Szathmári, nagyon felrótták neki s előbbi önérzetében bántva érezte magát, hogy Tótfalusi Hollandiában Cartesiusból és Poizetből oly *Metaphysikát* írt, melyet mindenki, a ki elolvasta a kézíratot, a Némethié fölé tett. Aztán azt, a mit ezek elkezdtek, folytatták az asszonyok. Szathmáriné állandóan izgatta férjét, hogy ne tűrje Tótfalusi-nak, hogy papi rendű férfiúnak tartja magát s boszankodott, hogy Tótfalusiné szebben öltözködött, mint ő. Szathmáriné »köntösös vala«, azaz úrinő módjára öltözött; »de Tótfalusiné még tászlisabb; mert a pénz a férjének a házához foly vala be«. Erre Szathmáriné elkezdé »az istenfélő Tótfalusi-t rútnál rútabb nevezetekkel nevezgetni: Ötves Demeternek, Rézmives Sándornak mondani, boszantó beszédekkel kesergetni, praecedentiat neki nem engedni«.

---

[4] *A N.-Enyedi siró Heraklitus és hol mosolygó s hol kaczagó Demokritus.* Kézírati kötet 10 Jul. 1759. Erd. Múz. (483 l.)

Mindezek növelték közvetlen környezetével a meghasonlást, annál inkább; mert benne is hiányzott az életben annyira szükséges alkalmazkodni tudás. »Vala fekete és gondolkozó komor ember«, mondja róla kéziratunk. Elleneit ő sem kimélte, tudatlanságukat túlságosan is hangoztatta, kik csak annál inkább igyekeztek megakadályozni a »vasműves« felűlkerekedését s legjózanabb kezdeményeit is fitymálták, elvetették. Így történt, hogy midőn 1697 febr. 26-án Bethlen Elek grófot Keresden eltemették (megh. 1696 nov. 3.), többek társaságában ő is elment. Ezek, de kivált Némethi Sámuel útközben oly sértő kicsinyléssel illették bibliáját s becsülték kevesebbre a Jansonius-félénél, hogy hazaérve, az 1684-ik évi emlékírata alapján, megírja *Apologia Bibliorum* című (1697 8^0 118 szztl. lev.) fontos védőművét, melyben síkra száll keményen és az önérzetes tudás merészségével a röpke, még nem összegezett, de úgy látszik általános vádak ellen s melyben letette egyszersmind nevezetes helyesírási elveit.

E könyve azonban épen nem használt szegény fejének; mert ellenségei, kik eddig csak sértegették, most minden módon megalázni törekszenek s kicsinyes vexákkal keserítik el. Különösen és állandón azzal lépnek föl ellene, hogy ő nem eklézsiai ember; csak közönséges iparos, »vasműves«, semmi más s ily módon nincs joga az egyházi személyeket megillető kiváltságokhoz. Ezért házát adó alá vettetik, katonai elszállásolással boszantják, lakoma alkalmával a vargák közé ültetik; a gubernátor perrel támadja meg s egy ma még ismeretlen jogalap következtében nejével kapott váraljai jószágocskáját s maga építtette malmát elvéteti; vádolják, hogy az elvállalt betűk elkészítését azért húzza-halasztja, mert gazdaságától rá nem ér; Némethi bevádolja a püspöknél, hogy dolgai igen jól folynak, egyházát károsítja, midőn 100 betű metszéséért 25 denárt vesz; csúfolják, hogy feleségét nem iparosasszony módjára járatja, hogy a templomban a papok székébe űl; azt mondják, hogy hiában önérzeteskedik, Szenczi Kertész Ábrahám különb nyomdász volt; az embereket tőle rágalmak által elidegenítik s ő egyszerre csak azt látja, hogy kerűlik és megvetik, mint a ki egyéb hibái mellett olyat is mond, hogy jó pap, tanító stb. másutt is van elég, de ő a maga nemében egyetlen a világon.

Mindez a betegségre, idegességre hajló, melancholicus természetű embert nagyon elkeserítette s szótlan természete mellett nem tudván élőszóval védni magát, e mellett »maga is a belgiomi szabadsághoz szokván és egyenességhez, nehezen emészthette meg csak kevés boszantatását is«; mindezért 1698-ban *Maga Személlyének, életének és különös tselekedeteinek Mentsége* (8^0 52 szztl. lev.) cz. a. egy másik munkáját adta ki, melyben egész őszinteséggel tárja fel sérelmeit, melyeknek a fentiekben rövid képét adtuk.

E művétől - mint Bod P. írja - nemcsak a kolozsvári papi rend, a gubernátor, mint főgondnok is sértve érezvén magát, s a kolozsvári papok rábeszélték, hogy idéztesse őt a synodus elé. Ez a szomorú jelenet 1698 junius 13-án Enyeden a szász templomban folyt le: »az istent és a papi rendet megkövette, eklézsiát követett«, kiadattak vele e napról egy nyomtatásban is megjelent nyilatkozatot, hogy mindkét művét, de kivált *Mentségét* visszavonja, a benne megsértetteket megköveti, kik neki szintén megbocsátnak s igéri, hogy többet ilyet nem tesz, könyvei példányait megsemmisítés végett beszolgáltatja. Ez a megsemmisítés olyan jól sikerűlt, hogy a latinból ma csak 8, a magyarból 2 ép és egy csonka példány ismert.

Élete ez időtől, 1702 márcz. 20-án történt haláláig, mely 52 éves korában érte utól, haldoklásszámba megy. Kezét, lábát guta érte s elkeseredve halt meg, mind nagyobb visszavonúltságra kényszerítve.

Ez időből életéhez adalékúl szolgál még az, hogy az 1698 okt. 25-én Gyula-Fejérvárt tartott ref. főtanácshoz egy kérelmet adott be, hogy typographiai szabadalomlevelet eszközöljön ki neki, mentesse meg úgy az ő, valamint legényei házát a közterhektől, mint ez a könyvnyomtatókra nézve mindenütt szokás; mentse meg a zaklatásoktól, attól, hogy az eklézsia nyomdáját kiadja, mert e nélkűl a másik is meggyöngűl, továbbá, hogy Némethi Sámuelék legyenek

censorai; kéri, hogy ne függjön a kolozsvári consistoriumtól, hanem az egyetemes egyháztól és püspöktől s hogy a kinyomandó művek helyesírását kijavíthassa; jelöljön ki alkalmas ifjat, ki mesterségét megtanúlja, ő ingyen fogná tanítni; átengedi váraljai malmát a gubernátornak évi 50 kis köböl búzáért, a mig él.

Erre a főtanács többnyire kedvező választ adott. Megengedte, hogy az egyetemes egyháztól s a püspöktől függjön, a helyesírási és nyomdai hibákat, de nem szókat vagy a tartalmat, kijavíthassa; de új könyvet csak a synodus vagy a gondnokok testülete engedélyével s fontosabb esetben csak a főtanácséval adhasson ki. Elismeri továbbá a válasz az ő nagy készültségét, hazafiságát, megrendeli a külföldi akadémiákról hazajött ifjaknak, hogy vele tisztelettel szóljanak; megigéri, hogy házát terhektől megmenti s szabadalomlevelet eszközöl ki; elrendeli, hogy az eklézsia nyomdáját adja ki, de biztosítja, hogy életében nem fognak rajta nyomatni.

Ez az elismerés és méltányos felelet, mely alatt Bethlen Miklós neve olvasható, mint jegyzőé, vigasztaló lehetett a sokat hányatott férfiúra.

Az 1702 febr. 17-én kelt végrendelete szerint mintegy 10 ezer frtot érő vagyont hagyott feleségére és két gyermekére (Judit és Annis), melybe be volt számítva készpénzén kivűl Kolozsvárt két háza, egy enyedi peres háza s összes ingó vagyona.

Halálakor Tsepregi T. Mihály ellensége volt az egyik, Szathmár-Némethi Mihály a második és Enyedi Sámuel jóakarója a harmadik szónok. Jellemző azonban, hogy a kiadott beszédeknek összes ránk maradt példányaiból Enyedi beszédének ugyanaz a része van kitépve, honnan kezdve Tótfalusi életével kezdett volna foglalkozni. Lehetetlen ebben szándékosságot nem látni, jegyzi meg már Szabó Károly. Azonban szép emléket emelt neki Páriz-Pápai, ki életét versben dolgozta fel s még akkor ki is adta. Ma e kiadás egy példánya sem ismert. Nem bizonysága-e ez annak, hogy a példányok szintén szándékos utánajárással tűntek el? Bod Péter azonban 1767-ben *Erdélyi Féniks* (8^0 A-C. 24 lev. és elől 2 lev.) cz. a. jegyzetekkel kiadván, ma már ismert és megtanít minket arra az örök igazságra, hogyha valakit valamely korszak eltemet, minden következő korszakban feltámad.

Tetemeit a kolozsvári temető régi részébe helyezték el, rája az akkori szokás szerint koporsószerű sírkövet tettek. Helye sokáig ismeretlen volt; de a 70-es években Szabó Sámuel tanár ösztönzésére két ref. tanuló megkereste, mely némileg félredobva ma is azon a helyen áll, mint akkor állt, mikor odatették. Rajta a Páriz-Pápai következő sorai olvashatók:

Tótfalusi Miklós nyugoszik ez helybe;
Magyarország szülte, Erdély felnevelte
Hollandia betümetszésre s öntésre
Sok nemzetek nyelvén hirrel készitette.[5]
Mondjad uton járó, Nyugodjék meg teste!
Busúlt lelkének lött Isten békessége:
Idegenségünket az Isten ne nézze;
Támaszszon hazánknak inkább mást helyette!

[5] E két sort id. művében utóbb így módosította:

Hollandia nagy dolgokra készitette,
De, a mint intézte, nem adta szerencse.

A Páriz-Pápai könyvének eredeti czíme volt: *Életnek képe*, Mellybe béiratott példás emlékezetre méltó Neve; a Nemzetes, Tiszteletes, Tudós, M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak.

Tótfalusi maig ismert kiadványai a következők:

1694-ből: (1.) Kalendariom, mint minden következő évben is (16^0 39 lev.); (2.) Napnyugati Indiában... az evangeliomnak terjedéséről irott levelek (8^0 8 szztl. lev.); (3.) Menyői Tolvaj Ferencz, Az Arithmeticának mestersége (8^0); latinok: (4.) Carmina in obitum Nagy-Ari (2^0); (5.) Mikola Ladislaus, Lampas Pietatis Accensa (8^0 87 l.); (6.) Molnár Greg., Grammatica (8^0 204 l.); (7.). Páriz Franc. (Pápai), Tristium Levamina impetrata (4^0 16 szztl. lev.); végűl (8.) Radecius Valentinus, Disciplina Ecclesiastica (8^0 30 l.) az erdélyi unitáriusok számára.

1695-ből: (9.) Calvinus János, Catechismus (12^0 111 l. és 7 szztl. lev.); (10.) Compilatae Constitutiones (8^0 118 l. és 9 szztl. lev.); (11.) Haller János, Hármas Istoria (4^0 I. k. 96 l., II. k. 415 l. és 7 szztl. lev., III. k. 319 l. és 3 szztl., elől 10 szztl. lev.), a legnevezetesebb magyar könyvek egyike; (12.) Koncz Boldizsár (Solymosi), Hetedszakai Reggeli s Estvéli Koenyoergések (12^0 18 szztl. lev.) az unitáriusok számára; (13.) Szőnyi Nagy István, Magyar Oskola (8^0 16 szztl. lev.); (14.) Páriz Ferencz (Pápai), Pax Corporis (8^0 354 l. és 15 szztl. lev.); (15.) Baranyi Pál, A Szent Irás Summája (12^0 454 l. és 12 szztl. lev.); (16.) Szakats Mesterségnek Könyvetskéje (12^0 170 l. és 10 szztl. lev.); latinok: (17.) Baranyi Paulus, Viaticum Spirituale (12^0 522 l. és 22 szztl. lev.); (18.) Nadudvari Petrus, Disputatio Theologica (4^0 16 szztl. lev.); (19.) Páriz Franc. (Pápai), Ars Heraldica (12^0 206 l. és 12 szztl. lev.); (20.) Szathmár-Némethi Sámuel, Disputatio Philosophico-Theologica (4^0 16 szztl. lev.).

1696-ból: (21.) Approbatae Constitutiones (4^0 280 l. és 16 szztl. lev.); (22.) Páriz Fer. (Pápai), Pax Aulae (12^0 276 l. és 41 szztl. lev.); latinok: (23.) Relatio, sive Descriptio (leírása a Veterani 1695-iki csatavesztésének, 4^0); (24.) Szathmár-Némethi Sámuel 3 műve: Dissertatio Metaphysica (8^0 72 l.); (25.) Metaphysica Contracta (12^0 184 l. és 4 szztl. lev.) és (26.) Moses Explicatus (8^0 441 l. és elől 16, végűl 25 szztl. l.); (27.) Vossius Gerardus Joh. Rhetorice Contracta stb. (8^0 130 l. és 9 szztl. lev.).

1697-ből: (28.) Felvinczi György, A jeles Procuratorianak illendoe Ditsireti (8^0 12 szztl. lev.); (29.) Tótfalusi Kis Miklós. Siralmas Panasz az 1697-iki kolozsvári nagy égésről (8^0 8 szztl. levél), melyet 1892-ben Gyalui Farkas újra kiadott; (30.) Utolsó Tisztesség, a Kendeffi János halálakor tartott 5 beszéd (4^0 56 szztl. lev.); (31.) Igasság koronája (halotti vers és beszéd Bethlen Elek halálára, 4^0 16 l. és 8 l., a beszédet maga Tótfalusi írta); latinok: (32.) Corderii Maturini, Colloquiorum Centuria (8^0 40 szztl. lev.); (33.) Franck Valentinus, Brevicvlvs Originum Nationum, et praecipue Saxonicae, in Transilvania (12^0 43 l. és 2 szztl. lev.); (34.) Index sive Enchiridion Omnium Decretorum et Constitutionum R. Hungariae ad Annum 1559 (4^0 48 szztl. lev.); (35.) Kis (Nicolaus de M. Tótfalu) Apologia Bibliorum A. 1684 Amstelodami impressum (8^0 59 szztl. lev.); (36.) Mico Franc., Dissertatio Theologica. (4^0 8 szztl. lev.)

1698-ból: (37.) Comenius Amos Joh., Orbis Sensualium Trilingvis (8^0 263 l. és 9 szztl. l.); (38.) Huszti István, Paraditsom Kertetske (12^0 545 l. és 15 szztl. lev.); (39.) Páriz Ferencz (Pápai), Pax Sepulcri (12^0 206 l. és 23 szztl. lev.); (40.) Tolvaj Ferencz (Menyői), Arithmetika (12^0 83 l. és 13 szztl. l.); (41.) Szakáts mesterségnek Könyvetskéje (2-ik kiad., 4^0 180 l.); (42.) Tótfalusi Kis Miklósnak Mentsége (8^0 52 szztl. lev.); (43.) Verbőczi István Decretum Latinô-Hungaricum (4^0 425 l. és 77½ szztl. lev.); latinok: (44.) Alting Jacobus, Fundamenta Punctationis Linguae Sanctae (8^0 114 l. és 3 szztl. lev.); (45.) Canones Ecclesiastici (4^0 32 szztl. lev.); (46.) Kaposi Sámuel, Memoriale Hebraicum (8^0 9 szztl. lev.), mely az első héber nyomtatvány hazánkban; (47.) Primitiae Academicae (4^0 5 szztl. lev.); (48.) Szathmár-Némethi Michael, Monumentum Vitae et Mortis (2^0 10 szztl. lev.); (49.) Monumentum Vitae et Mortis (halotti beszéd Szathmár-Némethi Mihálytól Bethlen Gergely és neje, Toroczkai Mária felett, 4^0 10 szztl. lev.); (50.) Elementa Grammaticae Latinae (Molnár Gergely-féle, 208 l.)

1699-ből: (51.) Comico-Tragoedia (8^0 28 szztl. lev.); (52.) Felvinczi György, Erdélyi Protonotaria és Cancellaria... Ditsireti (8^0 32 szztl. lev.); (53.) Szathmári Pap János, Uj Esztendői Ajándék (8^0 11 szztl. lev.); (54.) Joevendoet Magyarazo Kis Konyvetske (2-ik kiad., 8^0 20 szztl. lev.); latinok: (55.) Alvari (Emmanuel), Grammaticarum Institutionum Liber I. (8^0 118 l.) és (56.) Grammaticae Istitutio (8^0 42 l.); (57.) Kaposi Sámuel, Breviarium Biblicum (8^0 8 szztl. lev.); (58.) Sanctus Carolus Borromaeus. (Isk. színjáték tartalmi kivonata. 4^0 6 szztl. lev.)

1700-ból: (59.) Canisii Petri, S. J. Catechismus (8^0 79 l.); (60.) Ember Pál (Debreczeni), Innepi Ajándékul az Isten Sátorába felvitetett Szent Siklus (4^0 475 l., 8 szztl. levél és 32 szztl. l.) és a szokott (61.) Kalendariom; (62.) Vectigal Transsylvanicum (4^0 15 szztl. lev. s a czímlapon kivűl magyar); latinok: (63.) Claubergius Joh., Logica contracta (12^0 93 l. és 1 szztl. lev.); (64.) Melchior Joh., Fundamenta Theologiae Didascalicae (8^0 176 l. és 8 szztl. lev.); ezeken kivűl két latin ének Wesselényi István és Bánfi Catharina esküvőjére a ref. és kath. főiskolák részéről: amaz (65.) Taeda Igne Sacro Accensa stb. (2^0 6 szztl. lev.); emez (66.) Thalassus Syncharisticus (8^0 8 szztl. lev.) cz. a.

Végűl hozzáteendő e sorozathoz egy (67.) Hála-adas, melyben A Szt. János látása Summásson bé-fejeztetik (4^0 5 szztl. lev.), mely valamikor 1676 táján jelent meg h. és é. n.

1701-ből: (68.) Balassi Bálint és Rimai János, Istenes Éneki (24^0 312 l., 6 szztl. lev.), hozzájárúl (69.) Vezérlő uta, Minden útonjáró igaz Izraelitának (24^0 24 l. és 5 szztl. lev.); (70.) Kemény János, Kemény Familia Genealogiája (4^0 4 szztl. lev.); (71.) Molnár Albert (Szenczi), Discursus de Summo Bono (2-ik kiad., 8^0 416 l. és 2 szztl. lev.) és (72.) Szent Dávid Királynak... Soltári (12^0 410 l. és 11 szztl. lev.); (73.) Nyéki Vörös Mátyás, jóra intő Tsengetyü (8^0 62 l. és 2 szztl. l.); latinok: (74.) Melchior Joh., Fundamenta Theologiae Didascalicae (12^0 268 l. és 10 szztl. lev.); (75.) Rijssenius Leonardus, Summa Controversiarum Theologicarum (12^0 272 l. és 2 szztl. lev.); (76.) Sulpitii Severi, Historia Sacra. (12^0 451 l. és 2 szztl. lev.)

1702-ből: (77.) Ember Pál (Debreczeni), Garizim és Ébál (4^0 200 l. és 24 szztl. lev.); (78.) Szathmár-Némethi Mihály, Mennyei Tárház Kultsa (12^0 303 és 21 szztl. l.); végre a szokott (79.) Kalendariom és (80.) Mikola Ladislaus latin Genealogiája (4^0 4 szztl. lev.) Tótfalusi utolsó nyomtatványai.

Az ő híréről tanúskodik még az, hogy egy lapra terjedő latin életrajza az akkoriban szokásos dicsőítő versekkel föl van függesztve nyomtatásban a ref. belső templomban. A versek közűl nehányat nyomdászok (Artis Tipogr. Cultor) írtak, kiknek nevei: Fekete Jakab, Némethi Mihály, Telegdi Pap Sámuel, Heltzdörffer Mihály, Miskolczi Cs. Ferencz.

IV.
ÖZV. LENGYEL ANDRÁSNÉ NYOMDÁJA.
1691-1703.

A XVII. század második felében. Tótfalusiéval egyidőben, működött egy másik nyomda is Kolozsvárt; ismerjük pár kiadványát, melyek impressuma ez: »Nyomt. Az Lengyel András oezvegyénél.«

E nőről azt olvassuk, hogy férjének neve Kmita volt, egy lengyel eredetű unitárius ember s a nő erről magyarosította nevét. Lengyelné neve Wilhelm Krisztina s leánya volt Wilhelm Mártonnak, II. Kázmér és III. Zsigmond lengyel királyok udvari orvosának. Özv. anyjával, Fossia Erzsébettel, a háborús viszonyok miatt költözött Kolozsvárra, hol mint Kmita András

neje (1690-ig) s utóbb, mint özvegy élt 1704 jun. 14-ig. Meghalt 48 éves korában. Mint jótékony nő, kivált a szegény unit. tanulók segélyezésében tűnt ki. Fosztó-Uzoni azt írja, hogy pár ezer frt kölcsönnel járúlván az unitáriusok nyomdája megvásárlásához, a nyomdát zálogképen adták át s ez tehát ugyanegy az unitáriusok 1697-1716-ig működött nyomdájával.

Ezt az adatot azonban megczáfolja az az egyszerű körűlmény, hogy Lengyelnénél nyomatott könyvre már 1691-ben akadunk s nyomdájának működése 1703-ban, vagy 1704-ben, a tulajdonosnő halálával szűnik meg. Lehet, hogy akkor az özvegy hagyatékaképen az unitáriusokéba olvadt be.

Nyomtatványai 1691-ből: Comenius Joh. Amos, Eruditionis Scholasticae, Pars Prima (8^0 56 szztl. lev., »Apud Viduam Andreae Lengyel«, mond az impressum).

1699-ből: (2.) Szent-Páli Nagy Ferencz, Verboeczi István Törvény Könyvének Compendiuma. (8^0 110 l. és 17 szztl. lev.)

1700-ból: (3.) Beniczky Péter, Magyar Rhitmusok (32^0 306 l. és 2 szztl. lev.); (4.) Illustrissimi totique Christiano Orbi salutarissima Domini Nostri Jesu Christi Nativitas (Iskolai színmű 10 kimenetelben, a vázlat latin-magyar, előadták 1700 decz. az unit. coll.-ban. 4^0 4 szztl. lev.); latinok: (5.) Pázmándi Gábriel, Cygnus Lugens Sortem fixam Hominum (4^0 4 szztl. lev.); (6.) Vale Eucharisticum. (Üdvözlő ének Vizkeleti Zsigmond kolozsmonostori praelatusnak, 4^0 4 szztl. lev.)

1701-ből: (7.) Szent-Páli Nagy Ferencz, Verbőczi István T. K.-nek Compendiuma (8^0 108 l. és 17 szztl. lev.) latin: (8.) Lubomierski Stanislaus, Adverbia Moralia. (12^0 70 l. és 6 szztl. lev.)

1702-ből: (9.) Dálnoki Benkő Márton, Lucius Annaeus Florusnak... négy könyve. (12^0 344 l. és 44 szztl. lev.) E nyomtatványról megtudjuk, hogy ez évben Lengyelné nyomdájának vezetője Heltzdörffer Mihály volt, ki utóbb 1707 után Szebenben működött.

1703-ból: (10.) Bona Joannes, Manuductio ad Coelum (12^0 290 l. és 21 szztl. l.); (11.) Illustre Fidelitatis et Innocentiae Iubar (4^0 4 szztl. lev.); (12.) Jövedecsi Pál és Désfalvi Simon Kristóf, Tanátsos Elmének állhatatóssága. (Gyászversek Sárosi János halálára, 4^0 4 szztl. lev.)

V.
AZ UNITÁRIUSOK NYOMDÁJA.
1696-1716.

Az unitáriusok hogy a Heltai-nyomdát elenyészni hagyták, 1697-ig nem bírtak nyomdát állítni, noha ez nekik a vallásegyenlőség következtében tiltva nem volt. A fejedelem egy épen nem szigorú tilalommal legfölebb azt nem akarta, hogy az államnyomda adja ki könyveiket. Nyomdájuk nem léte okozta, hogy ez időben kevés unitárius könyv jelent meg, melyeket részint a ref. nyomda, részint Lengyel Andrásné adott ki.

Az erdélyi négy vallás egyenlőségét az 1690-iki Leopold-féle diploma 1. pontja is elismervén, az unitáriusok sajtójogát úgy a négy vallásfelekezet kiküldöttjei, kik a vallások egyenjogusága s más függő kérdések tárgyában 1692 máj.-jun. hóban Kolozsvárt tanácskoztak, egész terjedelmében elismerték, valamint elismerte az 1692 jul. 24-iki országgyűlés is.

Azt olvassuk, hogy e tanácskozások folyamán, 1692 május 24-én, az unitárius képviselők (Sárosi János, Joó Mihály és id. Horváth Ferencz), Almási Gergely János unit. püspök figyelmeztetésére a többek közt a nyomda ügyében a következőket terjesztették elé: »Az unitária

religionak az több religiokkal az unio szerént való egyarányu szabados exercitiuma nem volt számos üdőtől fogva, annyiban, hogy religionkban való gyarapodásra, abban való erősittetésekre való irásokat, kisdedeknek tanolására való catechesiseket, templomokban mondatni szokott énekeket kinyomtattatni nem szabad, melynél mi lehessen nagyobb ut religio elapadására, akárki megitélheti. Illendő dolog azért, hogy ha az catholicus status az maga religioja exercitiumának akadályit elforditani, az unio szerént való egyarányuságra hozni igyekszik, tehát az unitariusoknak is ilyen nehéz és káros gravamenje tolláltassék: légyen szabad nékik is, mint az három religionak magok religiojoknak articulusi szerént való irásokat kinyomtatni«.

Ez előterjesztésre a guberniumtól 1692 junius 24-én a következő választ nyerték: »A typographiát senki ő kegyelmektől meg nem tiltotta. Miért kérik? s miért nem élnek vele? Mi arra is szabadságot adunk, hogy nyomattassanak, valamikor akarnak vallásukra tartozó könyveket és irásokat akármelyik erdélyi typographiában is, mint a többi vallásuak, és be is hozathassanak (typographiát)«. E választ aláírták: Bánffi György gubernátor, Bethlen Gergely (orsz. tábornok.), Miklós (cancellár) és Elek (orsz. elnök), Frank Bálint (királybíró) és Szabó Krisztián (tanácsos); kelt 1792 jun. 24.

E választ a kolozsmonostori konvent 1793 márczius 1-én hiteles másolatban is kiadván, a folytatólagos vallásügyi tárgyalásokban 1693 szept. 25-én újra ily választ kaptak: »A typographia iránt a tavaji assecurationk mellett maradunk, s a mi typographiánkat (a kolozsv. ref. nyomdát) utasíttatjuk, hogy ő kegyelmeknek is nyomasson, a mikor lehet, úgy, mint más vallásuaknak. De ő kegyelmek is jól vigyázzanak, hogy olyan könyvet nyomassanak, a mivel se maguknak, se másoknak búsulást ne szerezzenek«.

Ekkor az unitáriusok kolozsvári eklézsiája nyomda felállításához fogott; de egyedűl a maga erején a megfelelő összeget áldozni nem bírta s általános gyűjtést kezdett, melynek eredményéről különböző adataink vannak. Azt olvassuk t. i., hogy az 1696 jan. 18-iki unit. főtanácsi ülés az esperesi körökben gyűjtést rendelvén el, ebből 256 frt gyűlt be. Ugyanez év juniusában Szt.-Gericzén zsinatot tartván, ezen további gyűjtések történtek. Végűl özv. Fodor Józsefné (utóbb Sebesi Bénjaminné, szül. Szőrös Erzsébet, ered. dobravidéki oláh, majd unit. nő), 192 aranyat adott felerészben az iskolának, felerészben a nyomdára. Ez összegekből Danczig városából (Kemény József szerint Kmita Jánostól), 4000 frton nyomdát vettek, melyet a jelenlegi r. kath. plébániai épületben, Jakab Elek szerint a főtéri templom sekrestyéjében helyeztek el; mert ezek akkor még kezökön voltak. A nyomda 1696 február 6 vagy 7-én érkezett meg. Mig e nyomda megkezdte működését, mint már említettük, a ref. nyomda is adott ki unit. könyvet. Így jelent meg Radecius Disciplina Ecclesiastica-ja 1694-ben Tótfalusinál.

Adataink szerint az unit. nyomda 1697-ben kezdte meg működését s ez évben (1.) Isteni ditsiretek stb. (12^0 538 l. és 18 szztl. lev.); (2.) Halot Temetéskorra Való Énekek (12^0 124 l. és 2 szztl. lev.); (3.) Donati Aelii, De octo partibus orationis methodus (8^0 64 szztl. lev.), ott jelentek meg a következő impressummal: »Az Unitaria Ecclesia Typussaival, Liszkai Mihály által«. E szerint ő volt e nyomda első typographusa.

1698-ból valók: (4.) Catechesis (12^0 60 szztl. lev.) és (5.) talán Donatus egy újabb kiadása. (8^0 48 szztl. lev.)

1700-ból: (6.) Horváth Ferencz (Petrityevith), Apologia Fratrum Unitariorum (4^0 145 l. és 1 szztl. lev.); (7.) Imádságos és Énekes kézbe hordozó Koenyvetske (12^0 170 l. és 10 szztl. l.); (8.) Imádságos Koenyvetske (12^0 1-35 és 60-118 = 93 l. és 2 szztl. l.); (9.) Kósa János (Várfalvi), Catechesis. (12^0 6 lev.)

1701-ből: (10.) Felvinczi György, Természet próbája (8^0); (11.) Horváth Ferencz (Petrityevith), Apologia Fratrum Unitariorum. (2-ik kiad., 4^0 145 l. és 1 szztl. lev.)

1702-ből: (12.) Almási Gergely Mihály, Tractatus aliquot succinti De Generatione Christi stb. (8^0 18 és 180 l.) Innen további működésének nincs nyoma; de azt olvassuk, hogy 1716 márcz. 30-án szűnt meg.

Ugyanis ekkor Steinville, erdélyi katonai parancsnok, elvette tőlük a r. katholikusok részére a főtéri nagy templomot, a plébániát s minden ezekkel járó jószágot és jövedelmet, valamint nyomdájokat is.[6] Ugyanekkor lefoglalták a templom sekrestyéjében letett unitárius könyveket is. Ezzel vége lett a nyomda működésének. Betűit 1737-ben a reformátusok vették meg.

VI.
A REFORMÁTUSOK NYOMDÁJA.
1702-1784.

Tótfalusi halála után a kezében egyesítve volt nyomdák külön váltak. Az özvegyétől vett nyomdát Vas György, Rédei Pál, Kaposi Sámuel és Enyedi István átvevén 1703 máj. 15-én, az öntőműhelyben megszűnt a munka, a nyomdát pedig a ref. főconsistorium Telegdi Pap Sámuelnek, Tótfalusi idejében a ref. nyomda egyik cultorának adta 75 frton bérbe, mely amúgy különválasztva működött 1784-ig s Telegdi idejében a Belközép-utczában volt elhelyezve, hol Telegdi bérletben lakott. Ugyanekkor a ref. kollegium és ref. egyház közös külön nyomdáját letették a kollegium könyvtárába s működése egész Páldi-ig szünetelt.

Telegdi Pap 1730-ig volt a nyomda bérlője; 1730 és 1731-ben rövid ideig özvegye kezelte s ismerünk oly impressumot, mint Verestói György Halotti oratio-ján (Havasali Sára felett), mely így szól: »Telegdi Pap Sámuel özv. ny. 1731«. Sőt minthogy az O és Uj Kalendariom-on (16^0) 1730-ban is Telegdiné nevét találjuk, ebből világos Telegdi halálának (1730) éve is.

Telegdi kiadványai 1711-ig a következők:

1702-ből: (1.) Keresztyén Catechismus (12^0 271 l., 3 szztl. lev. és 47 szztl. lev.); (2.) Csepregi Turkovics Mihály, Pál Apostolnak... Szent Tanátsa (halotti b. Ványai Gáspár felett, 4^0 12 szztl. lev.); (3.) Gamelion Melographicum (üdvözlő versek Székely Ádám és Bánffi Anna lakodalmára, 2^0 6 szztl. lev.); (4.) Gyöngyösi István, Marsal Tarsalkodó Muranyi Venus (8^0 49 szztl. lev. és elől 6 szztl. lev.); (5) Páriz Ferencz (Pápai), Életnek képe (költemény Tótfalusi Kis Miklósról); (6.) Halotti beszédek Tótfalusi K. Miklós felett (4^0); latinok: (7.) Collis Face Iunonia Ardens (üdv. versek Székely Ádám és Bánffi Anna lakodalmára, 2^0 6 szztl. lev.); (8.) Dictionariolum lat.-hung. (8^0 149 l.); (9.) Szondi Ádám, Gymnasia Oratorica Generis Deliberativi. (4^0 4 szztl. lev.)

1703-ból: (10.) Corona Nuptialis (üdv. versek gr. Teleki Sándor és gr. Bethlen Júlia lakodalmára, 2^0 4 szztl. lev.); (11.) Szent-Mártoni Bodó János, Historia a M. Magdolnanak Megtéréséroel (8^0 8 szztl. lev.); (12.) Tolvaj Ferencz (Menyői), Az Arithmetikanak... Mestersége (12^0 84 l. és 6 szztl. lev.), latinok: (13.) Bethlen Nicolaus, Corona Muralis (2^0); (14.) Canisius Petrus, Catechismus, Szan Summá Krédinczéi Katholiczést (e kathek. oláhnyelvű kiadása Buitul György jezsuitától, 12^0 60 l.); (15.) Corderius Maturinus, Colloquiorum Centuria. (8^0 56 szztl. lev.)

[6] *Siebenb. Quartalschr.* IV. 283 l. Bod P. szerint a nyomda is a templomban volt, »hová a háboruság alatt betették«. *Erdélyi Féniks.* B. 4.

1704-ből: (16.) Kalendariom (16^0 40 szztl. lev.); (17.) Kereszturi Sámuel, Az örökkevalóságnak három Postái (beszéd Kmita Andrásné felett, 4^0 10 szztl. lev.); (18.) Soós Ferencz, Jó tselekedetekre való Serkengetés. (4^0 6 szztl. lev.)

1705-ből: (19.) Kalendariom (16^0 39 szztl. lev.); (20.) Molnár Albert (Szenczi) Soltári (12^0 346 l. és 7 szztl. lev.); (21.) Petrőczi Kata Szidónia, A Kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatu XII Liliom (12^0 181 l. és 17½ szztl. lev.); (22.) Új esztendő-napkori Papi Áldás. (4^0 6 szztl. lev.)

1706-ból: (23.) Preces matutinae et vesperinae Studiosae Iuventutis Collegii Reformati Claudiopolitani (8^0 8 szztl. lev.); (24.) Szathmár-Némethi Sámuel, A valóságos Ur Aszszonyi Rendet ékesitő Drága Ajándékuknak Ritka Példáju Czimere (gyászversek gr. Bethlen Klára, gr. Bánffi Györgyné felett, 4^0 11 szztl. lev.); latin: (25.) Vivens Post funera virtus. (H. beszéd Apor István felett, 4^0 6 szztl. lev.)

1707-ből: (26.) Kalendariom (16^0 40 szztl. lev.); (27.) Szakmári Pap János, Kegyes Ajakak Áldozó Tulkai, és azok meg-áldozásának Igaz Tudománya (8^0 318 l. és 13 szztl. lev.); latin: (28.) Francisci Andr. (Lischovinus), Laetitia Transilvaniae. (2^0 8 szztl. lev., örvendező vers II. Rákóczi F. bejövetelére).

1709-ből: (29.) Kalendáriom (16^0 32 szztl. lev.); (30.) Szathmár-Némethi Sámuel, Lucerna Provinciae Transilvaniae extincta (h. beszéd gr. Bánffi György gubernátor felett, 4^0 14 szztl. lev.); hozzájárúlnak gyászversek: (31.) Régi Uri Méltósággal fénlő, Az ellenkezoe dolgok koezoett Megprobáltatott Bátor Elmének Gyoezedelmessége. (4^0 14 szztl. lev.)

1710-ből: (32.) Kalendariom (16^0 31 szztl. lev.); (33.) Páriz Ferencz (Pápai), Pax Crucis (12^0 590 l. és 23 szztl. lev.); (34.) Tiszta Szüzességnek Hervadhatatlan Koronaja (halotti b. Némethi Mária felett, 4^0 14 szztl. lev.); latinok: (35.) Szathmár-Némethi Sámuel, Virtus Post Fata Perennans (h. beszéd Bideskuti Bold. felett, 4^0 7 szztl. lev.); (36.) Verus Patriae Pater. (H. besz. Haller István felett, 2^0 8 szztl. lev.)

1711-ből: (37.) Kalendariom (16^0 32 szztl. lev.); (38.) Joseph Accrescens. (H. beszéd I. József felett. 4^0 20 szztl. lev.)

Ezzel egyszersmind befejezzük a nyomtatványok további részletes felsorolását, noha ez nem kevésbé volna érdekes és jellemző; de a hely szűke arra szorít, hogy csak a főbbekről emlékezzünk meg. Telegdi állandóan kiadta évenként a mult hagyományai alapján a kis 16-rétű, 40 lapra terjedő *Ó és Új Kalendariom*-ot, a mellett kiadványai főkép halotti beszédek Szathmár-Németi Sámueltől, Nádudvari Pétertől, Szathmári Mihálytól, Tsepregi Turkovics Ferencztől, Verestói Györgytől. S általában is megjegyzendő, hogy a halotti beszédek a XVIII-ik századnak a legfontosabb nyomdászati emlékei közé tartoznak. A kor e szerencsés divata százával őrizte meg számunkra bennük a legjobb családfákat és életrajzokat. E műben is nem egy életrajz készült halotti beszédek alapján. Továbbá több tan- és vallásos könyvet adott ki a ref. gymnasiumok számára Szathmár-Némethi Sámueltől, Szathmári Pap Mihálytól stb. Ezek voltak a legjövedelmezőbb kiadványok.

Megemlítendő még, hogy az újra visszaköltözött jezsuiták, a mig 1727-ben megint nyomdát állíthattak, szintén e nyomdát használták. Fasching Ferencz Vetus Daciája (1725), Kolosvári Pál Emericus Bebecus et Joannes Zápolyá-ja (1723), Köleséri Sámuel pár iskolai könyve itt jelentek meg, noha többször az impressum hiányzik. Telegdi impressuma ez: »Nyomtatta Telegdi Pap Sámuel«.

Telegdi életéből még kiemelendő az, hogy folyamodására, mint minden »keresztyén országban«, 1713-ban őt a város minden tehertől fölmentette s ezt 1740 febr. 10-én a főkormányszék

oly megjegyzéssel erősítette meg, hogy addig is csak az adórovók figyelmetlensége miatt rótták meg a nyomdát adóval. Ugyanekkor a nyomda Apafitól nyert kiváltságait, idegen kalendariumok behozatala jogát is megnyerte.

Telegdi halála után rövid ideig özvegye kezelte a nyomdát, mint láttuk; azonban a ref. főtanács 1730 szept. 14-15-én rendbeszedetvén a nyomdai felszerelést, külön »instructio« mellett 1731 ápr. 29-én évi 72 frt bérben Szathmári Pap Sándornak adta át, a ki egyszersmind Udvarhelyi Mihály és Verestói György tanároktól átvette a Tótfalusi féle metszőeszközöket, betűmintákat és öntőműszereket is; mert ő szintén értett a velük való bánáshoz s kiadványai közűl a *Soltárok*-at saját metszésű betűivel nyomatta ki.

Szathmári fia volt Szathmári Pap János kolozsvári ref. első papnak (anyja Villás Sára), Tótfalusi egykori ellenségének. Úgy látszik, ekkor már nem vetette meg a család a nyomdászatot. Született 1697-ben. 1723-ban a ref. consistorium segélyével előbb Lőcsére ment nyomdászatot tanulni, onnan 1724-ben az Odera m. Frankfurtba, a hol a betűmetszést és öntést tanulta meg két év alatt. Majd 1726-ban Amsterdámban, aztán Utrechtben ügyelt föl a biblia nyomatására; 1729-ben Halléba ment s végre 1731-ben hazajött, hol azonnal kivette a ref. nyomdát s megnősült (első neje Ladányi Mária, özv. Naszályi Jánosné, második Jeddi Borbára volt, maradt egy fia, Dániel); de már 1748 febr. 8-ik calendáján (jan. 25.) meghalt. Alatta a Telegdi idejében hanyatlott nyomda újra emelkedett, számos betűt vésett és öntött.

Ez időben az egyetemes egyház nyomdája kibővült az unitáriusokéval, melynek használatlanúl heverő nehány mázsa latin és német betűit 1737 márcz. 10-én a főtanács, br. Bánffi Farkas főgondnok indítványára 300 frton, felerészben a ref. kollegium hozzájárulásával, megvette s róla a főgondnok márczius 14-én tett jelentést.

A Szathmárival kötött szerződés szerint két egyházi és két világi személy vette föl a leltárt, megmázsálván a betűket fajok és fokozatuk szerint. Az első évben haszonbért nem fizetett; de reméli a főtanács, - mond a szerződés - hogy bérlő keresztyéni buzgalommal fog a nyomda gyarapítására ügyelni; a mi új anyagot szerez, az egyház megváltja vagy a haszonbérbe tudja be. Köteles lesz rendesen, szépen (nitide) nyomatni s a közjóra czélzó munkákat a külső és belső gondnokok tudtával adni ki.

Ugyancsak az ő idejében történt az, hogy a ref. kollegium nyugvó nyomdakészletét egyesítették az egyházéval; mert szükségessé vált, hogy csak egy, de erős nyomda legyen. E végett a ref. consistorium s a kollegium gondnokai közt tárgyalások kezdődtek. A főtanács feltételei voltak: *a)* kész a maga nyomdáját az addigi magánházból a kolozsvári ecclésia által e czélra a kollegium mellett a Bel-Farkas-utczában felajánlott házba helyezni el a másik két typographiával együtt s a szükséges átalakítás és kibővítés feleköltségét hordozza; *b)* beleegyezik, hogy az egyesített nyomdák lehetőleg fölemelt bérén osztakozzanak felerészben az egyetemes egyház, felerészben a kollegium és ecclésia; *c)* elfogadja, hogy az ecclesia és kollegium nyomdája és felszerelései az egyetemes egyházétól külön leltárra vétessenek; de a főfelügyeletet, a könyvek kinyomatása engedélyét magának tartja; nem ellenzi azonban, hogy ők is felügyelőt küldjenek ki, pl. közös gondnokukat vagy külön-külön is valakit.

A consistorium ez átíratából a kollegium gondnokaihoz és a superintendenshez, megtudjuk azt, hogy az egyesített nyomdák bére 120 frt lett, e szerint az egyetemes egyház évi 12 frttal kevesebbet kapott. Látjuk továbbá azt is, hogy a kolozsvári ecclesia kifogást tett az egyetemes egyházkerület jogai ellen a nyomdához s hogy a kolozsvári és enyedi kollegium joga újra elismertetett.

A részletek elintézését a főtanács egyébként a püspökre bízta, névszerint hogy egyetértve az iskola gondnokaival, a kijelölt házat alakíttassa át, a nyomdát állíttassa be; minden rendbeli

nyomdai felszerelést vétessen külön leltárra s közös megegyezéssel mindent adjanak át Szathmári Sándor, az egyetemes egyház eddigi nyomdásza kezéhez; hagyja meg neki, hogy a nyomtatványokat »jobban mint eddig«, pontosan és szép kiállításban (nitide) igyekezzék kibocsátani és segéde (coadjutor), Pataki József mellett jó és pontos »legényeket« tartson, milyen György deák, kit közűlük ki ne hagyjon. Egyszersmind elrendelte, hogy az új nyomda helyiségének költségeire, a főrendűket sem hagyva ki, gyűjtést rendezzenek egész Erdélyben.

Tehát így az egyesűlés csakugyan megtörtént, miről a leltár 1730 szept. 14-én kelt.

Azonban a béke nem igen volt állandó. A ref. kollegium a maga részéről Tsepregi Turkovics Ferenczet nevezte ki felügyelőnek, az egyetemes egyház részéről a püspök volt az. Ebből egyenetlenségek eredtek, főleg a miatt, hogy Szathmári csak egyetlen sajtón dolgozott s a kollegiumok szükségleteinek megfelelni nem bírt. Ebből az következett, hogy a kollegium megint külön akarta nyomdáját választani. Ezért 1737-ben Szathmári panaszára Bonyhai György marosvásárhelyi tanárt kiküldték a bajok megvizsgálására, ki jul. 12-én gr. Bethlen Ádám főgondnoknak jelentette, hogy ő a nyomdák különválasztását nem helyeselheti, mert külön-külön nagyobbak hiányaik; hanem javasolja két sajtó beállítását, »melyek egyikén folyjanak szüntelen az iskolára való hasznos munkák, másikon egyéb aprólékos munkák«.

Megtörtént-e a két sajtó felállítása? - nem bizonyos. Bizonyos az, hogy Szathmári halálával (1745) a nyomdák bérlője Szathmári volt segéde, Pataki József lett, ki Belgiumban tanulta mesterségét. Ő 60 frt bért fizetett 1746-ig, de akkor a mostoha időkre hivatkozván, a széki synodus az évi bért 40 frtra apasztotta. Vele egy 1649-ben kötött szerződést ismerünk, melyből megtudjuk, hogy a nyomdákat ő Szathmári halála után leltár nélkűl kapta kezéhez s ezért most az egyetemes egyház leltározást rendel el s meghagyja, hogy a szokott évi bért (60 frt) mindaddig fizesse a belső-farkasutczai ref. templom javára, mig a Bucsesdi Sára-féle 500 frt hagyomány kitelik, azután fizesse a kolozsvári ref. egyháznak és kollegiumnak. A szerződés további szavai egyszersmind felvilágosítnak arról is, hogy az egyik, a mint későbbi adatok tanúskodnak róla, a Szenczi Kertész Ábrahám- és Apafi-féle, tehát épen a kollegium tulajdonát tevő nyomda még mindig »nyugovó« volt, azaz elkopott betűi miatt nem használtatott s ezért a szerződés meghagyja, hogy »a most nyugovó typographia elkopott régi betűinek is megujitására igyekezzék, bona fide christiana«. Censorokúl rendeltettek a gondnokok, a püspök vagy közfőjegyző. E szerződés szövege egyébként majdnem azonos azzal, melyet az egyetemes egyház Szathmárival kötött volt.

Egy 1758 jun. 3-iki ref. kebli tanácsi ülés tanúskodik arról, hogy Pataki az 500 frtot a belfarkasutczai templomnak csakugyan lefizette s egyszersmind tudjuk azt is, hogy ő az összes nyomdákat 1755-ig tartotta kezében. Ekkor megosztották a két nyomdát: a kollegium használaton kivűl helyezett betűit és az 1730 szept. 14-iki leltár szerint fölvett szereit Páldi István vette át s így a reformátusoknak megint két nyomdája lett.

Ekkor Pataki csak az egyház külön nyomdásza lett. Impressuma kivétel nélkűl ez: »Ny. S.(árospataki) Pataki Jósef által«. A nyomdát haláláig, 1770-ig, kezén tartotta; de noha ez volt a jobbik és használhatóbb nyomda az 1755-iki megosztás után, betűi lassanként elkoptak. Az egyház a fejlődő másik nyomda mellett újabb betűket nem vett, sem újra nem öntette az elkopottakat. Így a nyomda hanyatlott s Pataki halála után már nem adták bérbe. Ekkor ez lett »nyugovó«-vá, mig a másikkal nem egyesítették. Ugyanis az 1784 decz. 17-én tartott főtanácsülés átadatta a ref. koll. nyomda vezetőjének, Deáki Sámuelnek keze alá, de úgy, hogy külön leltár szerint vezesse. Az átadásra kiküldött biztosok csakugyan számbavettek 10 mázsa kopott betűt; de mint használhatatlanokat, a főiskola könyvtára alatti boltba tették le s ott hevertek. Így szűnt meg az egyik ref. nyomda, az egyetemes egyházé.

VII.
A REF. KOLLEGIUM NYOMDÁJA.
1755-1785.

A ref. kollegium és egyház u. n. nyugvó nyomdáját 1755-ben Páldi Székely Istvánnak adták át, ki 10 évig lakott Belgiumban s mind a metszés, mind a betűöntés mesterségét megtanúlván, Tótfalusi után ő volt a legtanúltabb nyomdász.

Páldi 1717 decz. 27-én született Kolozsvárt s a gymnasiumot ugyanitt végezte, hol 1734-41-ig togátus deák volt. Már mint deák elhatározta, hogy Tótfalusi példáján lelkesedve, nyomdász lesz. Bejárt a Szathmári nyomdájába tanúlni s a kollegiumi épűlet egyik szobájában kis nyomdát állítván, kinyomtatta Vitringa Campegius egy kis theologiai munkáját; de példány belőle nem maradt ránk.

1741 őszén a ref. főtanács 400 frttal segélyezvén a tehetséges ifjút, Hollandiába Leydenbe ment, hol sok bajjal küzdve tanúlta naponként 5 órán át a nyomdai rajzot, festést, metszést, szabad idejében bölcseleti órákat, kivált physikát és chemiát hallgatott. 1742-ből két levelét ismerjük, egyiket 1742 ápr. 6-án a ref. egyház főgondnokához, br. Bánffi Farkashoz intézte, másikat teljesen egyenlő tartalommal a főtanácshoz. Ezekből megértjük nehézségeit, küzdelmeit és mindkettőben még legalább 1½ évre segélyt kér.

A főtanács gyűjtést rendezvén, 300 frtot küldött neki, melyet 1745-ben saját betűivel nyomtatott kétféle nyomású lapon nyugtatványozott, írta, hogy 8 hó múlva hazajő és alkalmazást kért.

De csak 1747 márcz. 12-én tett gr. Bánffi Dénes, a ref. koll. főgondnoka indítványt, hogy kellő fizetés mellett hívják le a főiskola külön választandó nyomdájához. A főtanács bele is egyezett, azonban a dolog mégis elmaradt. Közben Páldi írt az enyedi főiskola gondnokának, Borosnyai N. Zsigmondnak, hogy vigyék Enyedre és újabb segélyt is kért. Borosnyai úgy a segély, mint az Enyedre hívás ügyében 1746 decz. 8-án írt a főtanács elnökének, de siker nélkűl. Egy Utrechtben 1749 okt. 17-ép kelt levelében újra segélyt és alkalmazást kért a főtanácstól s ez megint küldött 100 aranyat. Ezt most is nyomtatott levéllel nyugtatványozta 1750-ben s írta, hogy szept.-ben indúl haza. De ez csak 1752-ben történt meg, midőn a főtanács szept. 24-iki ülésén személyesen bemutatta matrixait s alkalmazást kért.

A főtanács ekkor elhatározta, hogy 1753 jan. 1-től fogva a közös nyomdát Pataki Józseftől elveszi s Páldinak adja; Patakinak kárpótlásúl 60 mfrtot szavazott meg. Páldi a nyomdán kivűl egyebet nem kért s igérte, hogy jó karba fogja hozni; helyiségűl ajánlta a ref. koll.-ban a könyvtár feletti részt, melynek átalakítását a főtanács megigérte. Ugyanekkor lakást rendelt Páldinak s a főurak magokat rótták meg az eltartására szükséges terményekért. De a nyomdaátadásból semmi sem lett s ezért 1753 febr. 4-én a főtanács 100 mfrt kárpótlást adott neki s nehány főúr megint terményeket igért. Azonban ekkor már világos lett, hogy a pártfogolt Patakitól a nyomda el nem vehető. Ezért a főtanács elhatározta a megosztást annál inkább, mert Páldi-t meg lehetett bízni az elkopott betűkészlet újraöntésével. Ekkor ő nekifogott az új betűminták metszéséhez, az elkopottak kijavításához, miről egy 1754 szept. 21-én Szebenben, az ott ülésező ref. főtanácshoz intézett panaszos levele tanúskodik. Ebben jelzi, hogy 1754 aug. 10-én kezdett a metszéshez s egy rendbeli betűt el is végzett, a másikat is elvégzi 6 hét alatt, úgy hogy nyomtathatna, ha helyet adnának neki.

Ekkor megkapta a ref. kollegiumban a deák korában használt szobát, a hová azonnal beköltözött s megengedték neki a *Helvetica confessio* kinyomatását; mert azt censura nélkűl teheti. Ez volt első nyomtatványa, mely még 1755-ben megjelent (8^0 12 lev., 291 és 5. 63 l.) s szép, tiszta nyomása meglepő.

Mellőzvén egyéb nehézségeit, végre 1755-ben csakugyan megkapta a közös nyomda elkopott betűtömegét. Ugyanis gr. Bánffi Dénes főgondnok már ismert indítványa értelmében a főtanács Szebenből elrendelte még 1754 máj. 12-én, hogy mivel Pataki József a kollegiumnak nála levő matrixait, betűit úgysem használja, holott Páldi újraöntheti őket, mert ért hozzá: tehát adassanak neki át az eredeti Apafi-féle két nyomda összes elkopott betűi; Pataki bérét pedig leszállította 60 frtról 30 frtra.

Ez az átadás 1755 febr. 15-én történt meg, melyről a részletes jegyzőkönyv febr. 16-iki kelettel ránk maradt. E szerint megmázsálva átadták az összes betűket az 1730 szept. összeírás szerint; de minthogy újraöntés végett adták át, tehát a még használható betűket használhatatlanokkal cserélték ki, továbbá a mérést római mérték szerint hajtották végre s így a régi leltár font-mennyiségével ez nem találhatott; végűl egy s más használható apróságot is visszatartottak.

Így vett át Páldi 23 mázsa s 30 font használhatatlan betűt újraöntés végett.

Látható ebből, hogy e különválasztással a ref. kollegiumnak külön nyomdája lett; de mint a Szathmári Papp Zsigmond és Huszti György által aláírt jegyzőkönyv is tanúsítja, Bucsesdi Sára adománya révén a ref. koll.-nak a másik nyomdában is volt része.

Összehangzó adataink azt tanúsítják, hogy Páldi egy második Tótfalusi-féle ember volt. Ő megint betűöntő műhelyt létesített s a balázsfalvi oláh nyomda betűit bélyegzőivel, matrixaival együtt ő készítette. Emellett a tűzijátékokhoz is értett s e tekintetben Kolozsvárt ő volt az első hazai ember, a ki, mint Bod Péter mondja: »a főrendeknek gyönyörködtetésekre szép elmességgel sokszor készített« effélét.

A főtanoda nyomdájával helyzete sokszorosan nehéz volt. Évek teltek el, mig használhatóvá tette, szállása rossz volt. E mellett a főtanács a jövedelmező *ABC és Kalendarium* nyomatását s nehány más tankönyvét, mint melyek Pataki kiváltságát tették, neki megtiltotta; a kollegium pedig zúgolódott, hogy éveken át bért nem kap.

Ekkor a kollégium kiküldte véleményadás végett a Páldi ügyében Pataki Sámuelt, ki e tárgyban három, különböző időben írt jelentést adott, melyek közűl kettő töredékben maradt ránk, de tartalmuk nagy részben egyező. Az 1768-ból eredő jelentés szerint, melyből jól megismerkedünk Páldi helyzetével, ő már 11 éve nyomorog s alkalmas szállás hiányában nem dolgozhatván, az iskolának tankönyvei nem lesznek. Páldi pénzébe került az egyháznak; hasznát kellene tehát venni. Eddig is használhatott volna s ha feltűnő haszon nélkűl hal meg, a kollégium lesz oka. Bért hiába várnak tőle; egészen más, ha jó eszközöket, legényeket kapott volna s megengedték volna, hogy nyomassa azt, miből pénzt kap. Egyetlen legénye volt, az is elment; ő nevelt magának legényeket, kiknek későn vehette hasznát. Ő nem nyomathat mindent; a másik nyomdáé a *Kalendarium, nagy és fél-zsoltár*, kis és nagy *Catechesis, Rudimenta, Grammatica*, kis *Cellarius*, melyek naponként kelnek. A váltó munkán kevés a haszon, az egy tabella hozott neki valamit s ha czímereket nem fest, tűzi játékból kivált gr. Károlyinál jó pénzt nem csinál, nem bírt volna megélni; mert a tabellán kivűl drágán vett papirra nyomatott könyvei nem kelnek. Ő mindössze betűanyagot, matrixokat s egy régi sajtót vett át; későn lesz ebből nyomda, kivált kölcsönpénzzel. Javalja tehát, hogy ne követeljen rajta az iskola bérdíjt s főleg ne az első években. E mellett munkájának a bérdíjba beszámításánál nemcsak a betűk újraöntését kell tekintetbe venni; hanem egyebeket is, a miket a nyomda díszére tett s mik századokra szólnak, minők a fametszetek és matrixok. Azokat eladhatta volna vagy utódaira hagyhatná. Az való, hogy rá az egyház költvén, múltjáért nincs joga bármit is követelni; nem is akarja, csak kér. A mi az általa kapott jótéteményeket illeti, őket csak a főtanács hányhatná fel, a mely adta. Ezekért egyébként nem szokás külön követelésekkel lépni fel, csak

ha ki voltak kötve. Papot, orvost is szoktak a külföldre menetelben így segítni s azért mégsem kötelesek ingyen szolgálatra. Ezt azért teszik, hogy az ilyenektől mások tanúljanak s Páldi csakugyan a kő- és fametszésben, öntésben jó tanítványokat képzett. A debreczeniek nyomdáját az ő egyik tanítványa igazította meg, nekik matrixokat csinált, a mi ott az első eset s betűivel a *fél-zsoltárt* kis alakban ki is nyomatták; egy másik oláh tanítványa, a ki ref. vallásra tért, Balázsfalváról szintén odament; egy másik Pataki Józsefnél öntöget betűket s ő most is tanít egyet rajzolásra, fametszésre, betűbélyeg és matrix készítésre; az oláhoknak nyomdát állított fel Balázsfalván. A hazát szolgálta tehát s nem méltatlan a jótéteményekre; ha nem vették több hasznát, a kollegium az oka, mert heverni hagyták, sőt mortificálták; már pedig az ily mesteremberek hypocondriacusok: sok hibájukat el kell nézni s velök gyöngéden kell bánni, hogy hasznokat vehessük. Sokat írt, mondja a véleményt adó; de megbízatásának eleget akart tenni s érett megfontolással írta le véleményét, melyben csupán a sajnálat s a közérdek vezette.

E jelentés eléggé megérteti velünk. hogy a Páldi sorsa némileg a Tótfalusiéhoz volt hasonló; noha itt inkább az az eset, hogy többet vártak tőle, mint tenni bírt. De főképen nem válthatta be, a mit reméltek, hogy jövedelmező s könnyen működő nyomdát alakítson a sok mázsa kopott betű újraöntésével. Mert Páldi kénytelen volt azt tenni, a miből megélhetett s hogy így némi vagyont is szerzett, bizonyítja az, hogy 1757-ben az egyháztól 500 frton házat vett. Ez a jelentés rajta nem segített már; 1769 márcz. 10-én meghalt, a nélkül, hogy működése valami nagy eredményeket hagyott volna. Az átvett betűket azon módon hagyta hátra, csak kevés újraöntött betűt találtak a följegyzéskor s a nyomda általában nem volt virágzó állapotban. Neje, Farkas Klára és két árva gyermeke maradt: Klára és Zsuzsánna. Felette Incze Mihály és Verestói György tartottak halotti beszédeket.

Ekkor a kollégium 1768-tól kezdve a nyomdát a jezsuiták módjára maga kezelte s az igazgatást dr. Pataki Sámuelre, a kollégium rendes felügyelőjére bízta, ki e tisztet 1768-1785 ápr. 5-ig a legszebb eredménynyel folytatta s azon nyomdaépületet emeltette a templom mellett, hol a nyomda ma is el van helyezve; noha az épület részben tovább van építve, részben átalakítva.

Az 1785 ápr. 5-én megvizsgált és a főtanács által helyben hagyott számadásból megtudjuk azt, hogy midőn ő a felügyeletet átvette, a nyomda »igen csekély állapotban volt, melyben csak kevés öntött betűk és azok is mind kopottak, egy elviselt nyomtató sajtó és egyéb eszközök majdnem haszonvehetetlenek; attól fogva pedig a régi betűk újra öntettek, feles újakkal megszaporíttattak. Szép számban új matrixok szereztettek,[7] egy újabb sajtó állíttatott, a régi is egészben újonnan készíttetett, egyéb typographiai instrumentumok is felesen vétettek; ide járúl, hogy nevezetes könyvek jöttek ki azon idő óta ezen typographiában, hogy az exemplárokban már sok ezer frt tőkéje van.«

Minthogy az első évben sok volt a kiadás, Pataki a magáéból költött a nyomdára 2972 mfrt 72 dénárt, 1776-tól fogva a ref. consistorium is adott neki 120 frt fizetést a nyomda jövedelméből; de sem az, sem ez nem telt ki. Ezért 1785 ápr. 5-én követelése 4052 frt 72 dénárra nőtt. Ez az összeg tűnik ki mint hiány 17 évi számadásaiból; mert a kiadás 12456 frt 28 dénárt, a bevétel 9483 frt és 36 dénárt tett.

E kimutatásból látjuk azt is, hogy Pataki tekintélyes összegeket gyűjtött a nyomda javára, különösen egyik-másik becsesebb mű kiadására. Így br. Wesselényi Farkas Cyrus nyugodalma (1778, 8^0 306 l. 1 rézm.) cz. műre 300 frtot, br. Kemény Simon Wolf Mathesisére (Wolf Chr. Compendium elementorum matheseos. Ed. I-ma. 8^0 6, XVIII. 610 l. és 44 rajzt. 1773. Typ. coll.

[7] A Sárdi-féléket vették meg Lőcséről.

ref.) 500 frtot. gr. Földvári Ferencz Schröder Nic. Guil. Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae (Ed. 2. 4^0 4. 353 és 17 l. 1772.) művére 500 frtot, gr. Székely Ádám a maga fordította Lock János, A gyermekek neveléséről (1771, 8^0 308 l.) cz. műre 500 frtot, br. Dániel István és gr. Mikes Anna a Páriz-Pápai Pax animae (Pax Sepulcri. 1776, 8^0 47, 201 l.) művére 60-60, egy más kegyes asszony 50 frtot adtak. Egyéb bevételekből említhetők: gr. Mikes Istvánné szomorújelentése 2 frt 40 kr.-ba, a gr. Teleki Ádámé (halotti jelentés, meghívó s czímere és czímei) 52 frt 35, a gr. Wass Dánielnéé 30, a Nádudvari könyörgésének kiadása gr. Bethlen Ádám felett 120, az unitáriusok Isteni dicséretek cz. énekes könyve 1000 frtot jövedelmeztek.

A kiadások szerint 1755 szept. 7-én Binder Mihály, a segesvári luth. isk. rectora, Erdély 5 geographiai képének rajzáért 51 frt 20 dénárt kapott.

A nyomda beléletéből tudjuk, hogy 1780 tavaszától 1784 márcziusig a nyomdavezető Kapronczai Ádám volt, a factor Viski István, betűöntő és metsző Beregszászi Péter, a ki az *Aesopus* metszvényeit is csinálta;[8] szedőlegények voltak: Szilágyi János, Lengyel Márton, Demeter Mózes, Pál László, Udvari János, N. Kis Miklós; tanulók s később legények voltak: Szabó György, Boda Pál, Nagy István és Csákvári; könyvkötők: Pataki Pál és Veszprémi Mihály; a betűöntő műhelyben legény volt Rochel Antal, segítő Farkas István. Tehát egy kivételével a személyzet mind magyar, a mint már Heltai halála idejétől fogva Kolozsvár nyomdászai csupa magyarok voltak.

Az itt említett nyomdászok közűl Kapronczai Ádám megérdemli, hogy pár sorban még foglalkozzunk vele. Ő 1744-ben született s N.-Enyeden tanúlt. Nagy hajlama lévén a nyomdászatra, mint Pataki József és Páldi, ő is segélyért folyamodott 1769 jan. 7-én a ref. főtanácshoz. Gyűjtésre engedélyt nyervén, körűlbelől 350 mfrtot szerzett, melyből 1772-ig tanúlta a nyomdászatot Kolozsvárt kivált a maga erején, melyről a ref. főiskola tanárai elég dicsérő bizonyítványt adtak. 1772 tavaszán 60 frt segélylyel Bécsbe, Triestbe ment, 1776-ig megtanúlta mesterségét s állást kért itthon; mert privilegiumot is nyert nyomda felállítására, melynek helyéűl N.-Enyedet választotta. Azonban tulajdonkép a reformátusok sem Enyeden, sem Kolozsvárt újabb nyomdát nem akartak állíttatni; tehát hosszas huzavona keletkezett a dologból; valósággal nem tudták, hogy mihez fogjanak vele. Végre azt gondolták, hogy rézmetszőnek alkalmazzák Kolozsvárt Ajtai Dávid helyébe 200 frttal; csak külön nyomdát ne állítson. Így húzódott ügye 1778-ig. Ekkor végre az enyedi kollegium hajlandó lévén nyomdát állítani, Kapronczai 1779-ben beadta ajánlatát; de költségesnek találták s így abban maradt.

Így hívták meg 1780-ban a kolozsvári ref. koll. nyomdája vezetésére 300 frt fizetéssel, lakással s mellékes javadalmakkal, mire ő juniusra lejött. Azonban már 1784 márcz. 4-én fölmentetését kérte; mert nagy elfoglaltsága miatt a legszükségesebbeket nem végezheti. Ekkor 1785-ig magánszálláson dolgozott Kolozsvárt, innen nyomdát állítni M.-Vásárhelyre ment egy nyomtató-felszereléssel, hol 1786-ban nyomatni is kezdett; de már jul. 17-én meghalt. Ekkor a kollegium nyomdája megint Pataki Sámuel kezére kerűlt, ki Kapronczai alatt is főfelügyelő volt.

Kapronczai-val bezárúl azon nyomdászaink sora, kik a nyomdászatot, betűmetszést és öntést, mint műipart művelték. Ettől fogva nem tudjuk, hogy Kolozsvárt betűt metszettek és öntöttek volna, sőt a nyomdászatban általános lett a hanyatlás. Ezeket mind Tótfalusi példája lelkesítette s természetesen vonzotta az is, hogy a nyomdászat a vagyonosodás útja volt. E műipar elhanyatlását okozta főleg az is, hogy a betűöntés lassanként gyári foglalkozás lett s kevesebbe kerűlt a betűket hozatni, mint itthon csináltatni nagy költséggel taníttatott mesterek által.

[8] Megj. 1777. Nyomt. a réform. kollég. betűivel.

VIII.
A JEZSUITÁK NYOMDÁJA.
1727-1773.

Noha a jezsuiták 1693 okt. 10-én visszatértek az unitáriusoktól átvett jelenlegi Ferencz-rendi zárdába az ó-várban, s noha mindennemű kedvezmények birtokosai voltak: nyomdájok mégsem volt 1727-ig. Ennek eredetéről világos adataink vannak. Ugyanis Mária-Therézia 1772 márcz. 16-án megrendelvén, hogy az erdélyi főkormányszék tegyen jelentést: mely szerzetes rendeknek vagy egyházi testületeknek vannak az országban (Erdély) saját nyomtató műhelyei? ezek minő kiváltságon vagy más jogczímen alapulnak? az erre 1773 szept. 16-án adott főkormányszéki fölterjesztésben a jezsuiták nyomdájáról ez olvasható:

»Ezt Csik-Szentmártoni b. Antalfi János, erdélyi r. k. püspök 1727 márcz. 17-én alapította[9] oly módon, hogy bizonyos nyomdai betűkészletet (certum quemdam Typum alphabeticum) a végre ajándékozott a kolozsvári jezsuitarendnek, hogy felügyeletök alatt nyomdát állítsanak, a mi úgy is lett; s azon nyomda, mint a nagylelkű püspök adakozásának gyümölcse, azóta felsőbb helyről kért és nyert kiváltság s bárkinek ellenmondása nélkl fennáll ma is a nevezett rend felügyelete alatt«.

E nyomdát a jezsuiták Tamburinusnak, az akkori jezsuita generalisnak a szokott elővigyázatok mellett megadott engedélyével elfogadták, a könyvnyomda teljes tulajdonuk volt s a nyomatás felelősség nélkűli kiváltságuk. Ily módon 45 évig és 6 hóig működött s a jezsuiták házában, a mai egyet. épületben volt elhelyezve; az impressum állandón ez: »Kolozsvártt a J. T. akadémiai betűkkel, v. Az akadémiai betűkkel, v. Typis acad. soc. Jesu« stb. Mindig a rendtagok egyike volt a felügyelő, mellette volt egy nyomdai művezető (factor v. provisor). A felügyelők nevei: 1727-től Kolman, 1754-től fogva Rein János, 1773-ban Kereskényi Ádám, az irodalomtörténetileg is ismeretes jezsuita zárja be a sort.[10]

A nyomdavezetők közűl ismertek: 1727-30-ig Welhammer Bernárd, 1731-36 körűl Weichenberg Thaddeus Simon, 1740-44 körűl Becskereki Mihály, ki utóbb 1754 körűl Nagy-Váradon működött.

E 45 év alatt számos mű jelent meg e nyomdában, körűlbelől felerészben latin, felerészben magyar; de mindben a betűminták a kortól meglehetős elmaradottak. Nyomtatványaik első sorban iskolai könyvek s jegyzékök meglehetősen teljes az 1774-iki leltári jegyzékben.

Mikor 1773 okt. 26-án 40 jezsuita elhagyta örökre Kolozsvárt, a gazdátlan nyomdáról az 1773 okt. 13-án kelt és 23-án kiadott udvari rendelet úgy intézkedett, hogy az jövőben a jezsuiták egyéb elkobzott vagyonával egyformán kezeltessék; azaz a r. kath. tanúlmányi alap birtokába ment.

Az levén a király akarata, hogy a nyomda jövőre bérbe adassék, 1774 ápr. 29-én egy udvari rendelet meghagyta a főkormányszéknek a nyomdai könyv-, meg fölszerelési anyag leltározását. Ez érdekesen mutatja be, hogy egy akkori nyomda miből állt s értékét mire becsülték? Nézzük közelebbről tehát a II. pont alatt fölvett leltári tárgyakat:

---

[9] Antalfi 1724 márcz. 13-1728 jun. 10-ig volt erd. r. k. püspök.

[10] Sz. Komáromban 1713 jan. 25. Megh. 1777 febr. 1-én Kolozsvárt, mint exjezsuita; el van temetve a piaristák templomában (sírbolt).

a) *A nyomdaeszközök leltári száma*

Egy felszerelt sajtó a rézeszközökkel	ára	90 frt	- kr.
Második sajtó, könyvnyomtatásra, vaseszközeivel	»	75 »	- »
Harmadik, ócska, könyvnyomtatásra	»	50 »	- »
Nagyobb sajtó, képnyomtatásra	»	30 »	- »
Kisebb, ócska, hasonczélra	»	1 »	30 »
Betüszedő vasak 5 drb.	»	5 »	- »
Betütartó szekrény (Casta) 46 drb.	»	92 »	- »
Szekrényláb 15 drb.	»	22 »	- »
A columnák alá való deszkák 22 drb.	»	3 »	40 »
A formák megjavításához székek 3 drb.	»	- »	30 »
Pad 6 drb.	»	1 »	42 »
Réz képformák az Officium Rakotzianumhoz 2 drb.	»	20 »	- »
Kisebb formák 8 drb.	»	15 »	- »
Más formák Xaveri Szt. Ferencz életéhez 47 drb	»	100 »	- »
U.-azok, ócskák 54 drb.	»	30 »	- »
Még kisebb értéküek 59 drb.	»	28 »	- »
U.-azon könyvhez mások 200 drb.	»	100 »	- »
Közönséges asztal, székek, szurok, olvasztó kemencze, rézfazék, lenolajfőző fazék, mindenből 1-2 drb.	»	- »	- »
Festéktörő márványkő 2 drb	»	10 »	- »
Nyomtató papir 7 bál, mázsája 17 frt	»	119 »	- »
Írópapir 4 rizma, mázsája 2 frt	»	8 »	- »
Szurok	»	2 »	- »
Lenolaj, 2 kupa	»	4 »	33 »
Lószőr, 2 font	»	1 »	59 »
Összeg:	»	808 frt	34 kr

A betűk nevei: petit, garmond, Cicero, media, tertia, text, duplex media antiqua, dupl. media fractur; alosztályok: antiqua, cursiv, fractur, schwabacher, graeca. Ezek összesen kitettek 67 fiókot, 104 mázsát és 82 fontot 1331 frt értékben. Volt benne összesen 50 mázsa új betű.

III.
HANYATLÁS ÉS ÚJRAÉBREDÉS.
1785-1896.

I.
A JEZSUITÁK NYOMDÁJÁNAK SORSA.
1774-1829.

Láttuk, hogy a jezsuiták nyomdája, a mig bírták, állandóan a saját épületökben (mai egyetem) volt elhelyezve, honnan, a mint olvassuk, Pállya István piarista házfőnök áttette a mai Szt.-József finövelde épületébe; mert 1776-ban a piaristák vették át minden egyébben is a jezsuiták örökét. Övék lett tehát a nyomda is. Közben noha kevés szünetet tartott is, de már 1774-ben Biró István exjezsuita *Neoclesse és Periclesse* ott jelent meg (4^0 59 l.), melynek impressuma: »Az universitasnak betueivel Anno 1774«.

Azonban a nyomda mégsem lett a piaristáké. Az udvar 1774 ápr. 29-én azt rendelte, hogy r. kath. vállalkozónak adják bérbe s ez űzletét az előbbi helyiségben folytassa.

Így kapta meg a főkormányszék és az erdélyi cancellaria egyetértésével évi 30 frt bérért Kollmann József Ferencz bécsi nyomdász 10 évre, a mit az 1775 ápr. 12-iki udvari rendelet megerősített. A nyomda akkori egy évi jövedelmét gr. Bánffi Dénes, a r. k. iskolák világi felügyelője, 1774 decz. 3-iki jelentésében 1000 frtra tette és javasolta, hogy ez, valamint az iskolai gyógyszertár 5-600 frt évi jövedelme adassék át a természettan és számtan tanárainak előadásaikhoz szükséges taneszközökre állandó alap gyanánt; továbbá, hogy az iskolában nyerjen helyet egy könyvkereskedő, hogy a tanulók ha egyebet nem is, de legalább tankönyvet könnyen vehessenek. A főkormányszék e javaslatokat elfogadta.

Kollmann 1775-ben meg is kezdte működését s ugyanekkor könyvkereskedést is nyitott. Impressuma ez: »Typis Josephi Francisci Kollmann privil. Typographus et bibliopola«.

Azonban Kollmann nem tudott magyarúl, a nyomda hanyatlott. Ekkor a kath. egyházügyi bizottság az eladást határozta el s a kormányszék is azt javasolta, hogy Ajtai Mihálynak adják át. Ezt 1781 okt. 10-én az udvar is kellő alakiságok végrehajtása és Kollmannal a leszámolás feltétele mellett helybenhagyta. Eközben Hochmeister Márton szebeni nyomdász is adott be ajánlatot; végre is megegyezés nem jöhetvén létre, gr. Batthyány Ignácz püspök vette meg vagy vette át a nyomdát 1783 nov. 20-án, noha neki Fejérvárt is volt nyomdája s ő vezetését Béla József szerzetesre bízta.

Gr. Batthyány Ignácz, Erdély közművelődése ügyében s a tudomány pártolásában magának halhatatlan érdemeket szerzett férfiú, szül. Németújvárt 1741 jun. 30-án, megh. 1798 nov. 17-én Kolozsvárt. Erdélyi kath. püspök lett 1780 jun. 28-án. Életét adja az *Erdélyi Múzeum* (1815. 2. füz. arczképpel). Az átvett nyomda elég sűrün adta ki a könyveket. Csáki Katalin gr. (Bethlen Miklós grófné) *Mennyei oltalom* cz. imakönyve, Aranka s Batthyány pár műve itt jelentek meg. Az impressum ez: »Kolozsváratt nyomt. a Püspöki betűkkel«, v. »Typis suis propriis« és »Typis episcopalibus«. Halála után a nyomda egyéb hagyatékával együtt adóssá-gai miatt zár alá került s egy ideig nyugodott.

Utóbb e nyomdát 1812-ben könyveivel együtt Bergai József r. kath. akad. tanár vette meg. Ő szintén működtette, kis számú kiadványainak impressuma: »Nyom. Bergai József betűivel«. Tőle 1829-ben a r. k. lyc. nyomdája megvevén, ebbe beolvadt.

II.
A REF. KOLLEGIUM NYOMDÁJA.
1785-1886.

Kapronczai Ádám eltávozásával és Pataki Sámuel lemondásával a ref. nyomda hanyatlásnak indúlt. A nyomda vezetője, Pataki Mihály felügyelete alatt, egy ideig Deáki Sámuel, 1787 okt. 1-sején kezdve Török István lett, ki 1793 óta mint bérlő működött. Azonban a megfogyatkozott és kopni indúlt betűket nem javították, sem helyettük újakat nem igen hozattak; így a visszaesés természetes következmény volt.

1805-ben újra számba vették a nyomdát és fölszereléseit, mely alkalommal a ref. collegium könyvtára alatti boltban elhelyezett használhatatlan betűk még megvoltak a régi állapotban, várva az újraöntést. 1806-ban megint Török István vette kézbe, kinek itt-ott neve is olvasható az impressumban ilyen formán: »Kolozsváratt, nyomtatta a ref. koll. nyomtató-műhelyében, Török István« vagy »a ref. kolégyom betűivel Török István által« stb. Legtöbbször azonban az impressum csak ennyi: »A ref. koll. betűivel« stb.

A nyomdászat hanyatlását városunkban más egykorú adatok is bizonyítják. Ilyen az, hogy Döbrentey, midőn 1813 végén megindította *Erdélyi Múzeum*-át, Erdély »három fia és négy leánya« segítségével új betűket hozatott, melyeket Bikfalvi Falka Sámuel metszett és öntetett a budai kir. egyet. betűöntő műhelyében. Falka erdélyi származású volt, Fogarason szül. 1776 máj. 4-én, apja Háromszékről (Bikfalva) költözött oda. A fiú Udvarhelyt és Szebenben tanúlt, a rajzban jeleskedvén, 1791-ben a ref. status 100 frt segélyével Bécsbe ment, hol a rajzban, metszésben kitűnt. A vásárhelyi Teleki-könyvtár *Katalogus*-a (I. r. 1796, Bécs), b. Locella *Xenophon*-ja az általa metszett s öntött betűkkel jelentek meg. Bécsben 1798-ig maradt, innen a pesti egyet. nyomdához nevezték ki metszőnek és az öntőműhely vezetőjének. Említésre méltó, hogy a stereotyp-nyomás készítéséhez külön módszert talált fel, melyre, szabadalmat is nyert. Egy ily tábla-nyomást Döbrentey is kiadott az *Erd. Múz.* 5-ik füzetében s ugyanott adta életrajzát is. A Falka betűi, mint az *Erd. Múz.* 1-ső fűzetében látható, csakugyan jók; de a nyomda oly nehézkesen működött, hogy a többi (II-X) fűzetet Döbrentey már Pesten adta ki.

Hasonlót olvasunk Kolozsvár nyomdászatáról Kazinczy *Erdélyi levelei*-ben, ki 1816-ban látogatta meg városunkat s erről így ír utóbb:

»Typographiája a helynek kettő van, de azokról 1816-ban nem volt jó szólani. Mely betűk! mely papiros! mely izetlenség minden tekintetben, és mely rettenetes incorrectió, de ime el van törölve e szenny is s egy magyarországi irónk nem mondhatja többé, a mit egy Erdélyben nyomatott munka megpillantására monda, hogy ez a föld nagyon szereti az antiquitast. Az 1823-ki tiszti-kalendariom már szép metszésű betűkkel van kiadva, s a chirurgus és protocollum többé nem chyrurgus és nem prothocollum itt; az *Anacharzis* (ford. Deáki Filep Sámuel 1820-21.), a legkényesebb ízlést is kielégíthetik, ha t. i. az orthographiára néhol behunyjuk szemeinket. Annak fordítója s kiadója (Méhes Sámuel) polgári koronát érdemel. Bár e könyv minden háznál találtatnék«.

Utóbb is K. Boér Sándor a *Felső Magyarorsz. Minervá*-ban (1827. 1222 l.) így panaszkodik, midőn körűlbelől 40 drámája kiadására ingyen sem vállalkozott senki:

> Nem szükek-e itten a nyomtató sajtók?
> Melyben igazitást én is rég ohajtok,
> Láttán, hogy a munkás elmék ennél fogva
> Ugy elfojtódnak, mintha ülnének fogva.

Azonban 1820-tól a ref. nyomda a lyceummal versenyzés következtében újra emelkedni kezd. Kazinczy joggal dicséri meg a fenti kiadványokat s általában javulás tapasztalható, melynek részletes eléadását nem minden sajnálat nélkűl mellőzzük. A nyomda ez alatt állandóan a ref. kollegium nevét hordja, azonban még mindig a kollegium és eklézsia közös birtoka volt, mint egyéb vagyon is. És jóllehet 1800 augusztus 8-án a közös vagyonon az eklézsia és koll. megosztoztak, az eklézsia a nyomdából az őt illető részhez igényeit még mindig megtartotta. A dolog aztán a kölcsönös követelések mellett függőben maradt s úgy 1817-ben, mint utóbb az 1829-iki átadáskor megpróbálták egymás kielégítését, de siker nélkűl; mert állandón számos mellékkérdés volt hozzákapcsolva. Megkísérlették a kiegyenlítést 1838, 1840, 1841, utóbb 1857, 1858, 1860 s 1862-ben, midőn a decz. 22-iki munkálat szerint az eklézsia a nyomdáról végre teljesen lemondott.

Visszatérve a nyomda belső történetére, 1830-ban Török István a nyomdáról lemondván, a lyceum nyomdájához ment át felügyelőnek s ekkor a ref. koll. házi kezelés alá vevén a nyomdát, ifj. Barra Gábort tette igazgatóvá s vele a sokféle kezelés alatt hanyatlani kezdett nyomda újabb lendületet nyert. Ugyanez évben egyszersmind ép oly nagyszerű, mint váratlan gyarapodáshoz jutott. Ugyanis gr. Rhédey Ádám a nyomda helyreállítására s kőnyomda létesítésére 5540 conv. frtot adott kölcsön. Ugyanő 1835 szept. 8-án kelt végrendelete értelmében, ha a kollegium ez összeget 6 év alatt kamatostól megfizeti, 15.000 r. frt tőkét hagyott e nyomda javára, melynek kamatait évenként gyarapítására fordítsák. A főtanoda fizetni nem bírván s a kamatok 1849-ig 5594 frtra növekedvén, a gr. Rhédey leányai (Mária, gr. Mikó Imréné és Klára, br. Radák Istvánné) 1849 decz. 24-én az adósságból 6000 frtot, vagyis 15.000 v. frtot apjok nevére, a többi 5434 r. frtot magok nevére alapítványúl adták. Ezért az elöljáróság a föntebbi 6000 frtot azonnal a kollegium vagyonából külön tőke gyanánt ki is szakította s a többinek tőkésítését megigérte.

E kölcsön következtében már 1831 juniusában a ref. kollegium is folyamodott a lyceum példájára kőnyomda állíthatása végett; de az udvari cancellária tagadó választ adott. Ekkor újra kifejtvén egy második kőnyomda szükséges voltát s ifj. Barrá-ról, ki a kőnyomda vezetőjéűl is ki volt szemelve, kellő erkölcsi bizonyítványokat mellékelvén, a ref. főtanács támogatása mellett, mely 1831 decz. 4-én maga is bő memorandumot nyújtott be: a főkormányszék ajánlatára 1832 febr. 1-én az udvari cancellária s decz. 19-én az udvari rendőrség is megadván az engedélyt, az 1816-iki szabályrendelet szerint megindúlt a második kőnyomda Kolozsvárt s ezóta a nyomda impressuma egy darabig ez: »Az ev. ref. főisk. könyv- és kőnyomó intézetében«.

Azt, hogy ily intézményt létesíthetett a kollegium, Ákosi Barra Gábor személye tette lehetővé. Vele ismét fölvette a ref. status azt a gyakorlatot, hogy segítette képzésében s e tekintetben ő volt az utolsó. Ő a Szilágyságban, Ákoson 1799-ben nemes családból származott, tanúlmányait Debreczenben kezdte, Zilahon folytatta. Kolozsvárt végezte a ref. gymnasiumban. Szép írása már Zilahon kitűnvén, a nagyszebeni, akkor létesített lithographiai intézetbe ment, hol hat évet töltött. Ekkor a ref. egyház némi segélyével másfélévet töltött Német-, Franczia- és Angolországban s hazajövén, 1831-ben a kolozsv. ev. ref. kolleg. könyv- s utóbb állított kőnyomdájának lett igazgatója. Kőnyomtatványai ha nem is álltak még a külföldiek színvonalán, de a legjobbak voltak a hazában s különösen sokat igértek a jövőre. Akadályai voltak a kezdet nehézségei s a tőke hiánya. E mellett emelte a könyvnyomdát is. »Ha mondhatja statusunk, - írja Csiszár felette tartott halotti beszédében - hogy rég időktől ólta bir könyvnyomtató intézetet...; ma már azt is méltán mondhatja, hogy a Barra Gábor idején kezdve sokkal munkásabbat, sokkal jobbat, sokkal szebbet s annálfogva sokkal több behatásut, s magát végetlen mérték szerint inkább ajánlót valóban bir«. Az általa használt impressum ez: »A ref. Kollégyom Könyvnyomtató Intézetében Barra Gábor igazgatása alatt.«

E mellett ő állította 1835-ben Kolozsvárt a második, illetve harmadik önálló »könyv- és szépművárus bolt«-ot. Általában erős akarata, kitartása sok jót bírt volna teremteni, ha kora halála meg nem gátolja. Meghalt tüdővészben 1837 decz. 17-én, 38 éves korában. Neje Dobrai Róza volt.

Barra korai halála után 1842 okt. 1-éig Salamon József, a kollegium hírneves tanára lett a nyomda igazgatója szintén házi kezelés mellett. Erre megint bérleti rendszer jött, mely maig tart. Ugyanis 1842 okt. 1-ével 6 évre ifj. Tilsch János vette ki 600 frton 1848 okt. 1-ig. Tilsch Jánosnak hasonnevű apja a század elején pipere-űzletet tartott Kolozsvárt s egyszersmind könyveket is árult. »Rendes látni, – írja Kazinczy – mint állanak itt együtt a fichükkel, bijoukkal, piros és fehér kenőcsökkel, porcellánnal, a kötetlen és kötött bibliopolai portékák«. De még csak német könyveket árult, teszi hozzá Kazinczy. Tilsch utóbb már kiválóan könyvkereskedéssé alakította át az űzletet még Barra előtt, Tilsch és fia név alatt s tőlük ismerjük az első rendszeres könyvhirdetményeket is. Kiadványaik, melyeket 1830-tól bocsátottak közre, jelentékenyek s ezeket Tilsch fia különösen szaporította 1842 óta, mint a ref. nyomda bérlője.

Tilsch előtt Kolozsvárt valódi könyvkereskedés nem volt. Az volt a szokás, hogy a nyomda vagy a könyvkötők, különösen az utóbbiak árulták a könyveket. Ilyen könyvkötő könyvárúsokról (compactor) írja Tótfalusi, hogy mennyire haragudtak, midőn bibliáját oly olcsón árulta. Ilyen könyvkötő könyvárúsok voltak a mult század végén s ennek elején Lőtsei Sámuel és a híres Guttmann János, kiről Kazinczy is megemlékezik, midőn azt mondja róla, hogy magyar könyveket »a vevő a németül nem értő Guttmannál talál«. Nehány ránk maradt könyvkötői munkája valódi remekmű s több közűlök az erdélyi múzeum könyvtárából látható lesz a millenáris kiállításon is. Ő mellékesen könyvkiadással is foglalkozott, a *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv*-et reformátusok számára 1776-ban ő nyomatta ki, viszont a Szenczi-féle *Zsoltárok*-at is 1811-ben Pesten Trattner Mátyásnál kiadta pompás alakban, melyeken így írta magát: »Kolosváratt, Találtatik Guttmann János, Compactor és Könyvárosnál«. Utóbb ilyen könyvkötő könyvárúsok voltak a legújabb időkig Hancz György, továbbá az alább említendő Papp Gábor és N.-Ajtai K. Sándor a r. k. lyc. nyomdája mellett.

Tilsch után Burián 1833-ban, még Barra előtt nyitotta a második s Barra 1835-ben a harmadik könyvkereskedést. Burián Pál egyszerűen »könyváros»-nak hívta magát. Barra könyvkereskedése 1838-ban »Barna Gábor özvegye és Stein könyvkereskedése«, czímet vett föl, mely utóbb 1840-től »Özv. Barráné s Stein János könyvkereskedése« lett.

Az 1848-ik év okt. 1-ével özv. Barráné és Stein bérelték ki a ref. nyomdát. Többet ajánltak érte, mint Tilsch és siettek a kor igényeinek megfelelően fölszerelni, miről 1849-ből nem egy hirdetés szól. Ez idő óta Stein előbb Barránéval, utóbb 1855-től, magára volt bérlője a ref. koll. nyomdájának 38 éven át egész haláláig.

Stein maga nem volt nyomdász, hanem könyvkereskedő és kiadó s e tekintetben ő volt Kolozsvárt a legtekintélyesebb; viszont ő bérlett nyomdáját úgy felszerelte s annyira a kor színvonalán tartotta, hogy rövid időn az előbb jobb fölszerelésű lyceumi nyomdát meghaladta.

Stein 1814 szept. 8-án Balmaz-Újvásáron született, hol apja ref. rektor volt. Családja eredetileg Würtembergből származott be a mult században azon pár száz ref. vallású svábbal, kiket a Balmaz-Újvásáron birtokos Andrássy-család hívott be s kik ott a ref. egyházat alapították. E német telep a tiszta magyar hajduság közepett elég soká megtartotta nyelvét, ma már elmagyarosodott s az 1891-iki népszámláláskor a 10.262 lélekből csak 16 vallotta magát németnek.

Az apa népes családjának jó nevelést kívánt ugyan adni, de legnagyobbik fiát, Jánost, nem igen kedvelte s így ő csak annál nehezebben jutott be a debreczeni ref. főiskolába, hol mint jó

és eszes tanuló végezvén, kereskedőtanulónak ment Pozsonyba. Innen pár év mulva Kolozsvárra jött a Dietrich-féle vaskereskedésbe, honnan Barra Gábor az 1835-ben alapított könyvkereskedésébe segédnek hívta meg az intelligens ifjút, a mi által annál döntőbb befolyást gyakorolt jövő pályájára, mert megkedvelte s mint kiváló munkaerőt állandón dícsérte. Ez megkettőztette szorgalmát, növelte hajlamát az önmívelésre, hogy majd saját lábán is meg bírjon állani. Nekiadta magát a magyar könyvárúsra nélkülözhetetlen német nyelvnek, melyben a klasszikusok olvasása annyira segítette, hogy nagyon jeles német levelező vált belőle, a mi később összeköttetései szerzésében és föntartásában fő segédeszköze lett s neki külföldön tekintélyt szerzett. E mellett tanúlt zenét Bartalustól, tanúlt francziául s főleg Thiers műveiben oly gyönyörét találta, hogy később egyik hő vágya volt műveinek magyar kiadása.

Barra 1837-ben korán elhalván s ő Barráné nővérét, Dobrai Terézt vevén el, tagja lett egykori főnöke családjának. Mint ilyen vezette tovább a könyvkereskedő s kiadói űzletet, melyben 1838 óta czégtárs lett. Önálló kiadói tevékenysége ekkor kezdődik s az általa vezetett czég már a 40-es években oly névre tett szert, hogy Emich, Heckenast és Geibel kiadványaikra nézve csereviszonyba léptek vele.

Összeköttetéseit kiterjeszteni s kiadványainak nagyobb piaczot kívánván szerezni, N.-Enyeden és M.-Vásárhelyt fiókűzleteket nyitott; azonban noha a kezdet jó volt, enyedi űzletét a forradalom alatt az oláhok földúlták, kirabolták s felgyújtották; vásárhelyi űzletét egyelőre megtartotta ugyan, de az 50-es évek közepén űzletvezetőjének és sógorának, Wittich Jánosnak adta el.

A forradalom alatt is mint kiadó tevékenyen működött s nemzetőri szolgálatot is tett. A Kossuth-bankók miatt nagyobb veszteségek érvén, az 50-es évek elején jóformán újra kellett kezdenie az életet neki is, mint annyi másnak. Azonban kitartása győzött a nehézségeken; sőt módjában állt űzletét növelni. Egy részről a lipcsei Wigand Ottó, Reclam, a hamburgi Hoffmann és Campe czégeknek a magyar és osztrák viszonyokról írt tiltott röpíratkiadványait nem minden veszély nélkűl behozta s titokban terjesztette, melyeket könyves boltja rejtekében, az u. n. »tiltott könyvek dutyi«-jában őrzött s adogatott el biztos kezekhez; más részről egyéb külföldi összeköttetésein kivűl megvette az 50-es évek elején a várfogságra ítélt Tilsch raktárát, mi által jóformán az egész erdélyi magyar irodalom kezébe kerűlt s végre 1855-ben megvevén özv. Barráné űzleti részét is, űzletét a saját nevén folytatta.

Azonban könyvkereskedése és kiadói űzlete főleg 1867 után kezdett nagyban emelkedni s tekintélye ezóta lett általánossá benn és künn egyaránt. Mint nyomdász-kiadót az egész erdélyi részekben első hely illeti meg s az általa kifizetett írói díjak e könyvkereskedésnek 60 évi fenállása alatt pár százezer frtot tesznek. Noha kiadványai ma már nagy részt elavúltak, figyelemre méltó bennök az, hogy mintegy vörös fonalként húzódik át rajtok az erdélyi kultura és irodalom művelése s ebben kivált a ref. egyházirodalmat szakszerűleg támogatta, melyben mint specialistát is kiváló hely illeti meg a magyar könyvkiadók közt. Hasonló szolgálatokat tett az erdélyi magyar hirlapirodalomnak is, főleg a katonai uralom idejében s nem egy vállalatát csupán hazafias becsvágyból tartotta fenn.

E mellett Stein társadalmilag is vonzó ember volt. Kereskedése gyűlőhelye volt az erdélyi legjelesebb íróknak s Gyulai jellemzően »szellemi kocsmá«-nak nevezte el, hol irodalmi és politikai eszmecsere, szellemes tréfa stb. napirenden voltak. Nemesen rótta le tehát második hazája iránti tartozását s majdnem 50 évi szakadatlan munkásságában nehéz viszonyok, csalódások, áldozatok és veszteségek közt megállva helyét, méltó, hogy neve az utódok közt is hű emlékezetben éljen; mert ő Erdély közművelődésének egyik támasza és küzdő harczosa is volt. Valóban így fogta azt fel városunk közvéleménye is, midőn 1886 aug. 14-én meghalt s azt mondta, hogy »az erdélyi részek közművelődésének nagy halottja van«.

Kiadványairól a következő képet adhatjuk a *Kolozsv. Közlöny* nyomán: kiadásában és bizományában 595 nagyobb mű jelent meg, köztök 159 egyházi mű (köztük 20 kath. szerzőtől), 88 jog-és államtudományi, 29 természet- és orvostudományi, 24 bölcseleti és tanügyi, 37 ifjúsági írat, 45 nyelvészeti, 64 történeti, 129 szépirodalmi munka s kivált nagy számú tankönyv. Kiadványai közűl kiválnak Wolfart Új testamentoma, a Finály-Régeni-féle Latin-magyar szótár, melyhez egészen új betűket hozatott, a számos hírlap és folyóirat, Mikó: Erdélyi tört. adatok, Kriza: Vadrózsák, a Csemegék cz. gyermekkönyv stb.

Stein halálával a nyomda vejére, Ormós Ferencz kereskedőre szállt, mint örökség; de ő 1888 decz. 16-án csődbe került. A nyomda üzeme a csőd alatt sem szünetelt, de nem is folyt valami nagy sikerrel. A csődtömegből Fejér Vilmos 1889 febr. 27-én megvásárolván a nyomdai részt, hogy nagyobb tőkét fektethessen belé, 1890 jun. 22-én részvénytársasággá alakította át »Közművelődés irodalmi és műnyomdai részvénytársaság« cz. alatt, így működik ma is, állandón felszerelve az 1832-ben alapított kőnyomdával, mely ma egyetlen Kolozsvárt. Kiadványainak száma folyton jelentékeny s köztük nem egy a tudományban számot tevő. Kiemelendők: Erdélyi Híradó (1½ évig), Protestáns közlöny (2 évf.), Család és Iskola (5 évf.), Keleti Virágok, Erdélyi Múzeum-Egylet Kiadv. (2 évf.), Erdélyi Képes Újság (½ évf.), Kolozsv. Élet (½ évf.), Kalotaszeg (1 évf.), Élet (1 évf.), Ethnographia (1891-1892), Ethnologische Mittheilungen (1891-1892), Aranyosvidék (1891), Erdély (1891-1892), Történeti Lapok (1892-1896), Erdélyi Gazda (1892-1893), Kataszteri Közlöny (1894-1896) című lapok és folyóiratok; továbbá dr. Koch Antal Ásványtana, Székely oklevéltár III. k., Szász Gerő, Prédikátori tár; dr. Hankó Vilmos, Csíkmegye fürdői és Az erdélyrészi fürdők: dr. Hankó és dr. Gerlóczi, Budapest fürdői; Emke útikalauz, gr. Kuun Géza, Relationum Hungarorum cum oriente, gentibusque orientalis originis Historia I-II., dr. Szabó Mihály, A tanitók könyve, Közigazgatás kézikönyve; Jakaházi, Issekutz és Nyiredi, Gyógyszerisme; Kalotaszegi varrottas album stb.

III.
HOCHMEISTER ÉS BARTH NYOMDÁI.
1790-1809.

Az erdélyi főkormányszék hivatalos nyomdásza Szebenben 1777 tájától Hochmeister Márton szebeni nyomdász volt, a ki ez idő óta ezt az impressumot használta: »Typis Martinis Hochmeister Caes. Reg. Typogr. Dicast. et Bibliopolae privilegiati«, vagy »Typis Mart. Hochmeister. privil. Dicast. Typographi et Bibliopolae«; magyarúl: »Hochmeister Márton cs. k. könyvnyomtató és privil. könyvárus betűivel«.

Midőn 1790-ben az erdélyi főkormányszék Szebenből Kolozsvárra költözött, Hochmeister is nyomdáját megosztva, egy részét áthozta s ezóta impressumában rendesen így írta »Kolozsváratt és Szebenben». Ekkor lett ő kolozsvári nyomdász és könyvárús; s kiadványai közűl kiemelendő az *Erdélyi orsz. gyülés jegyzőkönyve* 1792-ből és 1791-ből. (2^0 576 és 486 l.)

Ugyanez időben egy másik szebeni nyomdász, Barth János is átköltöztette nyomdájának egy részét, a ki 1794-ben hasonló kiváltságot kapott a hivatalos nyomtatványok kiállítására, mint Hochmeister s ugyanazt az impressumot használta: »Typis Johannis Barth Caes. Reg. Dicast. Typographi«. Barthtól 1803-ig találunk Kolozsvárról nyomtatványokat; ekkor nyomdájával visszaköltözött Szebenbe s Hochmeister maradt egyedül a hivatalos nyomdász.

Ez a Hochmeister Márton adta ki az első magyar erdélyi hírlapot is, melynek szerkesztői Fábián Dániel és Cserei Elek (Tserei) voltak, mindketten főkormányszéki hivatalnokok. E lap *Erdélyi Magyar Hirvivő* cz. alatt 1790 ápr. 3-án Szebenben indúlt meg s megjelent hetenként kétszer 4-4 levelen, 2 levélnyi *Toldalék*-kal (kis 8^0) a *Magyar Kurir* mintájára. A lap címe fametszvény, melyen Magyarország és Erdély egyesített címere fölött egy szalag hordja a lap címét s fölötte kiterjesztett szárnyú koronás sas tart karmaiban pallost és kormánypálczát. A lap 1-55 száma Szebenben, a többi Kolozsvárt jelent meg. Az 56. szám (nov. 25) egy jelentése szerint a főkormányszék Kolozsvárra költözvén át, a nyomtató sajtók nagy része is átjött, ezért a következő héten csak egy számot (57.) adott. Az 58. sz. már Kolozsvárt jelent meg, de csak 1791 jan. 18-ig folyt, ekkor pártolás hiányában megszűnt. A 61. számmal fejeződött be az I. évf., melyben az előfizetési felhívás szerint ára »A Kolosvárt lakókra nézve« 2 Rfrt 15 kr., másokra nézve 3 Rfrt 15 kr. volt.

Hochmeister 1809-ig működött Kolozsvárt, ekkor nyomdájának ezt a részét a tanügy fölsegélésére a r. k. lyceumnak adományozta.

IV.
A R. K. LYCEUM NYOMDÁJA.
1809-1883.

A Hochmeister által a r. k. lyceumnak adományozott nyomda ez impressummal működött: »Nyomtattatott a kir. lyceum betűive,« »A kir. főtanoda betűkel,« vagy: »Typis Regii Lycei.« Ezt a nyomdát 1815 jul. 28-án I. Ferencz király azzal a kiváltsággal ruházta föl, hogy az összes erdélyi r. kath. tanintézetekben használt vagy ezután használandó tankönyveket kizárólagos joggal nyomathassa és árúlhassa. Ez a különben tisztán anyagi érdekű intézkedés új lendületet adott neki. Ekkor már nagyobb helyiség kellett s így vette meg az erdélyi r. kath. tanúlmányi alap 1821 febr. 11-én a külső Torda-utczában gr. Karacsay-tól és 1827 febr. 11-én Balogh István polgártól azt a jelenlegi telket, hová pár év alatt a maig fennálló egy emeletes épületet emelték a nyomda számára s melyben a nyomda ma is el van helyezve. Nevezetes gyarapodás volt az, hogy 1829-ben 12000 frton megvették Bergai Józseftől a volt Batthyány-féle nyomdát, melyet a nyomda jövedelméből egy év alatt ki bírtak fizetni s ez busás jövedelmezőségéről tanúskodik. Erről egyébként más adatok is szólnak.

A nyomda igazgatója »Typographiae Lycei Director« czímmel mindig egyik bölcseletkari tanár volt, többnyire köztök a senior vagy a kiérdemesúlt tanár, a következő sorrendben: Gegő József Adolph 1809-12, a kit némely adat szerint rövid ideig megelőzött egy Vitalis nevű világi személy; Koros Imre 1813-31-ig s mellette 1817-1830-ig adjunctus (segéd) volt Bergai József, a chemia tanára és könyvtárőr; őt követte Buzna Lázár 1832-34-ig; Bonda Benedek 1835-1841-ig; Lezó Ferencz Xaver 1842-1846 okt. 9-ig. Ekkor a főkormányszék okt. 10-én nyomda-igazgatónak Szentpéteri Imre főkormánysz. irnokot tette, kit 1868-ban Dr. Finály Henrik, az erd. muz.-egyl. titkára váltott fel 1871 végéig; 1872 január 1-én a nyomdát bérbe adták K. Papp Miklósnak.

Nyomdavezetők voltak 1831-37-ig Török István, a ref. koll. nyomdájának előbbi bérlője, »provisor et corrector typographiae, typographus« czímmel; 1838-71-ig Bartók Lukács »provisor et typi corrector czímmel.«

A nyomda működéséről fogalmat nyújthat az, hogy 1834-ben volt benne 4 szedő, 5 nyomtató; 1835-ben 3 szedő, 3 nyomtató; 1836-ban 4 szedő, 3 nyomtató; 1837-ben 4 szedő, 4 nyomtató;

1838-41-ig 5 szedő, 4 nyomtató, 1842-ben 6 szedő, 6 nyomtató; 1843-44-ben 9 szedő, 6 nyomtató; 1848-ban 6 szedő, 2 nyomtató. A nyomdával kapcsolatban állt egy könyvárús bolt és könyvkötő-műhely, melyek vezetője (magister) volt 1835-ig Papp Gábor, 1836-1871 Nagy-Ajtai Kovács Sándor, ki egyszersmind gubernialis könyvkötő is volt.

A könyvnyomda 1832-től fogra kőnyomdát is nyert. Ugyanis az udvar 1831-ben kérdést tevén arról, hogy van-e itt kőnyomda s a tanács aug. 16-án tagadó választ adván, a r. kath. iskolák felügy. bizottsága már szept. 5-én folyamodott az engedélyért. Az okt. 6-diki rendelet erre kívánván annak a politikailag és erkölcsileg alkalmas egyénnek megjelölését, kire a vezetést bíznák, Krüner Lipótot, a budai m. k. kamara kőnyomdája tagját jelölték meg, ki mellett a főfelügyeletet egy piarista pap gyakorolná. A végleges engedély erre 1832 jan. 18-án megjött azon feltétellel, ha az 1816. és 1822. évi rendeletek értelmében kiadványai censura alá esnek s belőlök két példány az erd. udv. kanczelláriához Bécsbe fölküldetik.

Így indult meg Kolozsvárt az első kőnyomda, melynek vezetői utóbb Brück György, Grundig Eduárd, Pernet József és Ackermann voltak s benne 1842 óta egy metsző, egy gyakornok, két nyomtató és egy segéd működött s általában virágzott.

Ezt a nyomdát az az emlékezetre méltó sors érte, hogy 1849 febr. 5-én a Debreczenbe leköltözött magyar kormány a megszaporodott hivatalos és egyéb nyomtatványok eléállíthatására körülbelől felerészben Debreczenbe szállíttatta. A lyceum nyomdájából két vassajtót és tetemes betűkészletet, a ref. koll. nyomdájából egy harmadik sajtót vittek át Bartók Lukács vezetése alatt 12 szedővel (Szabó András, Szőcs Antal, Strom Sámuel a lyc.-tól, Rácz István, Gál Antal, Schott Vilmos, Koncz László a ref. nyomdától, Makó György az Ocsvai nyomdájától). A hivatalos rendeletet Pálffy Albert, a *Márczius Tizenötödike* szerkesztője hozta el s az ő lapját (4-92 sz. febr. 7-től május 31-ig), a *Debreczeni Lapok*-at s részben a *Közlöny*-t is ezekből a betűkből szedték ki s a függetlenségi nyilatkozatot is az átköltöztetett nyomda adta ki a következő impressummal: »Nyomatik a Kolozsvárról ideiglenesen Debreczenben áttett nyomdában.« Az átvitt felszerelés csak akkor került vissza, midőn a kormány Buda elfoglalásával megint Pestre költözött; tehát junius hó elején.

A lyceum nyomdája utóbb Finály Henrik vezetése alatt újabb felszerelésekhez, különösen jó betűkhöz jutott s ez állapotában vette ki bérbe K. Papp Miklós 1872 jan. 1-én 10 évre, 1881 decz. 31-ig. Az új bérlő az általa alapított *Magyar Polgár* cz. politikai lapját nyomatta rajta; ez volt fő kiadványa, mely azelőtt Stein-nál jelent meg. A nyomda a jelenlegi kül-torda-utczai épület földszinti részeit foglalta el, volt benne egy középnagyságú gyorssajtó, melyet Szentpéteri hozatott még 1881-ben, két vas kézi- és egy fasajtó, hydraulicus simító-sajtó és 20-22 szedőre berendezés; a könyvnyomdában volt két litograph-sajtó, kövek s kőmetsző-műszerek.

K. Papp Miklós a nyomda gyorssajtóját gőzerőre is berendezte s ez volt maig az egyetlen ily módon működött sajtó Kolozsvárt. Azonban költséges volta miatt nehány hó múlva fölhagyott vele, főkép, mert a 70-es években, kivált a bécsi világkiállítás után a nélkül is nyomasztókká lettek az űzleti viszonyok, noha ő egyébként nagyon törekedett arra, hogy a kolozsvári nyomtatvány-szükségletet egyesítse. K. Papp Miklós 1880 febr. 12-én elhalván, családja a nyomdát a kikötött bérletideig megtartotta Ajtai K. Albert vezetése alatt, a ki addig is K. Papp helyettese volt.

A bérletidő leteltével a nyomdát az egész nyomdai épülettel együtt dr. Békésy Károly, a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztőtulajdonosa vette bérbe 1882 máj. 1-sejétől 6 évre, ki az épület földszinti helyiségeiből az udvarra egy e czélra átalakított s az előbbinél alkalmatlanabb helyiségbe költöztette és így működtette 1883 decz. 31-ig. Lapja. mely elébb 1882 jan. 1-től máj.1-ig ily impressummal jelent meg: »Nyomatott a Kolozsvári Közlöny nyomdájában«;

azután ezt az impressumot kapta: »Ny. a róm. k. lyceum nyomdájában a Kolozsvári Közlöny betűivel«. Ekkor 1884 jan. 1-sejével Békésy a saját felszerelését eladta Stein Jánosnak, ki egyszersmind átvette a lap kiadását és albérletbe kivette a nyomdát is. Stein halála, 1886 aug. 14-dike után, a lap még a ref. kollegium nyomdájában jelent meg 1886 decz. 23-ig; ekkor *Kolozsvár* cz. alatt egyesűlvén a *Magyar Polgár* cz. lappal, ez idő óta a »Magyar Polgár nyomdája« kiadásába ment át.

A lyceum egykor nagyhírű nyomdája 1884 jan. 1-sejével elenyészett. Elhasznált, kopott betűi évekig halomra hányva hevertek az elhagyott nyomdahelyiségben. Végre 1889 nyarán a ref. koll. nyomdájának egykori gondnoka, Burckhardt Ágoston vette meg 3000 frton a már csak nyersanyagszámba vehető nyomdát oly feltétellel, hogy régi nevét: »Lyceum-nyomda«, tovább is használhassa.

V.
A PETHE-, MÉHES-, OCSVAI-FÉLE NYOMDA.
1827-1849.

Kis-szántói Pethe Ferencz, ki mint nemzetgazdasági író kiváló nevet szerzett magának (sz. Szent-Mihályon Szabolcs m.-ben 1762-ben, meghalt Szilágy-Somlyón 1832 febr. 23-án), élete végén Kolozsvárra költözött s itt alapította 1827-ben a második kolozsvári lapot *Hazai Hiradó* cz. alatt, »melyet, mint életírója a *Vasárn. Ujság*ban mondja, (1857. 358 l.) nemcsak maga írt legeslegnagyobbára, de sokszor maga is szedett és nyomtatott.« Lapját a saját nyomdájában adta ki s ez volt akkoriban a harmadik, noha kevéssé felszerelt nyomda.

A *Hazai Hiradó* hetenként kétszer jelent meg egy-egy íven s az első szám kelt 1827 decz. 29-én. Az 1828 I. felében megjelent 52 sz. 436 lapon. Már a II-ik félévben *Erdélyi Hiradó* néven folytatta egy *Toldalék*-kal *Nemzeti Gazda* cz. a. Azonban Pethe egyik nehézsége volt, hogy a kormányi hirdetéseket ingyen kellett adnia; másik, hogy a censura megakadályozta az érdekes politikai hírek közlését még inkább, mint hazánk másik felében. Igy történt, hogy csak 120 előfizetőig vitte föl s ezért 1831 jun. 30-án kijelentette, hogy az év végén megszünteti. Szerencsére még elébb szövetkezvén Deáki Filep Sámuellel és Méhes Sámuel ref. tanárral, közűlök az utóbbi a lap jogát és a sajtót megvette s a kormányszék beléegyezésével a lapot 1832 jan. 1-től fogva állandósította.

Méhes kiváló szelleme az *Erd. Hiradót* átalakította s valódi hírlappá tette, mely mindazt felölelte a kor viszonyaihoz képest, a mi egy hírlap hivatása. Politikailag reformirányt követett és kivált a megyei ülések közlésével közérdekűvé tette. Nevezetesebb munkatársai voltak: b. Kemény Zsigmond, gr. Teleki Domokos, Nagy-ajtai Kovács István, Szentiváni Mihály, Kovács Lajos, Kriza János, Ocsvai Ferencz.

Az *Erdélyi Hiradó* 1837 végéig 4^0, azután 2^0-ben jelent meg. Kezdetben a szerk. így van jelölve: Méhes Sámuel és segédtársai, utóbb csak Méhes maga. Impressuma: »Szerk. és saját betűivel nyomatja Méhes Sámuel«. Adott ki ritkábban könyveket is, melyek impressuma ez: »Nyomt. az Erdélyi Hiradó intézet betüjivel«.

Melléklapja volt a *Nemzeti Társalkodó* (Írták az olvasók, a lehetőségig rendbe szedte és hetenként kiadta Kis-Szántó Pethe Ferencz), mely 1830-ban indúlt meg s 1831 juniusáig 4^0, azután okt. 1-től 8^0 s 1838-tól 41-ig újra 4^0-ben jelent meg. 1842-43-ban beolvadt az *Erd. Hiradó*-ba, 1844-ben megint külön jelent meg s ezzel megszűnt.

Az *Erdélyi Hiradó*-t 1848 máj. 16-án a nyomdával együtt átvette Ocsvai Ferencz, ki jun. 1-vel *Kolozsvári Hiradó* néven folytatta. Főmunkatársai voltak: Urházi György, Szabó János, Jakab Elek. A lap azonban a 91-ik számmal nov. 10-én megszűnt; mert Kolozsvár az ellenség kezébe kerűlvén, Ocsvainak is menekűlnie kellett nov. 16-án.

Ez a nyomda egyéb munkát nem igen vállalt. Ott jelent még meg a *Vasárnapi Ujság*. Ezt 1833 aug. 11-én az úri kaszinó nehány tagja alapította Bölöni Farkas Sándor javaslatára, melynek czéljául tűzte ki azt, hogy az alsóbb nemesség és nép körében terjessze a közismereteket. Az ő terve szerint négy évre alapíttatnék meg egyelőre, nyomatnék 1000 példányban, a mihez kellene 2000 frt évenként; egy példány ára volna 1 frt s így a fentartásra egyesűlő tagoknak 1000 frtot kellene évenként összeadni. Az első felhívásra 826 frt gyűlt s ekkor megindítása elhatároztatván, 1834 jan. 27-én Brassai Sámuelt választották meg szerkesztőnek egy 9 tagú felügyelő-bizottsággal s megnyervén 1833 decz. 18-án a lapkiadás engedélyét, a *Vasárnapi Ujság*, az első magyar ismeretterjesztő lap, mint az *Erdélyi Hiradó* melléklapja, megindúlt 1834 ápr. 6-án. A *Vasárnapi Ujság* 1848-ig állt fenn.

Visszatérvén Ocsvai Kolozsvárra 1848 decz. 26-án a rövid bujdosásból, *Honvéd* cz. lapját alapította, mely 1849 jun. 23-ig 4^0, azontúl 2^0 alakban jelent meg aug. 14-ig. Ekkor Urbán a nyomdát lefoglalta, Ocsvai a szilágyságba menekűlt s a nyomda működése végleg megszűnt a lappal együtt.

VI.
BR. WESSELÉNYI NYOMDÁJA.
1834-1835.

Az 1834-diki kolozsvári országgyűlés jul. 9-diki ülésén elhatározta jegyző, napló- és irománykönyv kiadását s erről a r. k. lyc. könyvnyomdájával alkut is kötött (jul. 20-diki ülés). Ezt a 49-dik számnál a főkormányszék betiltotta s előleges censura alá vetette. E sérelmes betiltás következtében a nov. 13, 14, 17, 20-diki üléseken a rendek fölkérték s utóbb nov. 20. és decz. 1-én meg is sürgették az elnököt, hogy a nyomatás akadályait hárítsa el s egyszersmind a nov. 20-diki ülésen napló-bírálókat és szerkesztőket is választottak. Így sürgették meg 1835 jan. 24-én is, midőn még mindig csak azt felelhette, hogy választ Bécsből nem kapott. Ekkor br. Wesselényi jan. 29-én benyújtván a napló első ívét (az 1835 jan. 14-diki ülésről), kijelentette, hogy a nyomtatást saját kezeivel folytatja, az általa szerzett kőnyomtató kézisajtón, melyet az országgyűlésnek ad örök birtokúl s kizárólag felügyelete alá helyezi. Ezt a rendek elfogadták, megköszönték s tovább is a Wesselényi s a kinevezett bizottság felügyelete alatt hagyták. Ez adományért Wesselényi az nap estve az országgyűlési ifjúságtól fáklyászenét kapott. Estei Ferdinánd főhg. és kir. biztos már jan. 30-án átírt a főkormányszékhez, hogy br. Wesselényi ellen közkeresetet indíttasson, a nyomdát tegye zár alá és segéde, Stuller megbüntetését rendelje el. Stuller ugyan, mint magyarországi illetőségű, rövid úton megbüntethető nem volt s ezért a budai helytartótanácshoz írtak át; de br. Wesselényi ellen a nyomozást elrendelték, a napló kinyomatása következtében az országgyűlést feloszlatták, a sajtó a kir. kormányszékhez tétetett zár alá, a hol 1873-ban fadarabjai még megvoltak. Ekkor eladták őket, de egyik karja az erd. múz. régiségtárába került.

Ez a sajtó a mai Kendeffy-féle házban volt elhelyezve a pinczében. Ott lakott br. Wesselényi s ott volt szállva Jósika Miklós is, ki az országgyűlésnek mint királyi hivatalos volt tagja.

A Wesselényi nyomda egyetlen terméke:

Erdély nagyfejedelemség 1834 esztendőben máj. 26-kára Kolozsv. sz. k. városba hirdetett orsz. gyülésének jegyzőkönyve. Megj. 1-82 l.

VII.
A GÁMÁN-FÉLE NYOMDA.
1860-.

Ezt a nyomdát Gámán János alapította 1860-ban s a vezetést személyesen intézte haláláig, 1867 nov. 19-ig. »Gámán János könyvnyomdája« cz. a. Az 1867-dik évvel »Gámán János örökösei könyvnyomdája« czímmel folytatta működését. Művezetők voltak 1862 ápr.-1863 márcz. 13-ig Kovács Mihály, a tulajdonos egykori tanulótársa, azóta maig Vogel Károly, ki ernyedetlen buzgalommal vitte s viszi a nyomda ügyeit, mely jelenleg az alapító fiának, Gámán Dezsőnek tulajdona »Gámán János örököse könyvnyomdája« czím alatt.

Az alapító halála után egy ideig a nyomda állapotában nagy visszaesés történt, minthogy tulajdonképpen feje nem is volt. Ez időben első sorban Vogel Károly művezető fáradozásai mentették meg. Vogel 1830-ban Kolozsvárt született s 1845 óta nyomdász. Fáradhatatlan, kitartó működéséért s azon dicséretes hűségéért, hogy 32 évet ugyanazon űzletben töltött, Ő Felsége ez évben arany érdemkereszttel tüntette ki, mely alkalomból márcz. 22-én a helyi nyomdász-egyesület és tisztelői szép ünnepet rendeztek az érdemes férfiú számára. A 80-as évek közepe óta a nyomda gyorsan emelkedett s ma már a többi helybeli nyomdák színvonalán áll. Nevezetesebb kiadványai: Korunk, Unio, Kolozsvári Közlöny, Erdélyi Posta, Hivatalos értesítő, Ellenzék, Erdélyi Napló, Erdélyi Gazda (1875-től), Kolozs-m. Hivatalos Közlönye (1877-től), Méhészeti Közlöny (1885-től), Az erdélyi gazd. egyl. irod. szakoszt. kiadványai (28 füzet), Unitárius Közlöny (1888-tól), Petőfi Múzeum (1889-től), Mezőgazda (1895-től), a kolozsvári keresk. és iparkamara összes jelentései s több más hivatalos és magánkiadvány, köztük több tudományos mű, mint Páter Béla növény- és állattana, Kiss Emil Törvények gyűjteménye stb.

VIII.
MAGYARY MIHÁLY NYOMDÁJA.
1880-.

E nyomdát a tulajdonos 1880-ban alapította s kiadta benne *Kossuth-Világ* és *Kolozsvári Sajtó* cz. lapjait, midőn 1883 január 1-sejével az *Ellenzék* napilap kiadására vállalkozván, ez teljes munkaerejét igénybe vette s mig azelőtt kisebb kiadványokkal is foglalkozott, azóta felhagyott velük. Berendezése a lap czéljainak teljesen megfelel.

Az *Ellenzék* cz. politikai napilap eredetileg Stein János kiadásában jelent meg. A próbaszámot belőle 1880 szept. 20-án adták ki s a lap okt. 1-én indúlt meg. A lap alján ez az impressum olvasható: »Nyomatott Stein J. egyet. nyomdásznál az ev. ref. főt. betüivel«, vagy utóbb »Nyom. Stein János nyomdásznál az ev. ref. főt. betüivel«. Így jelent meg 1882 végéig. Ekkor Magyary Mihály vette át a kiadást s a lap oda ment át. Ezóta ily impressummal jelenik meg: »Nyom. Magyary Mihály könyvnyomdájában, Kolozsvár, Bel-Közép u. 33. sz.« A lap 1895 elején pár hétig nyomatott a Gámán örököse könyvnyomdájában is.

IX.
A KELET NYOMDÁJA.
1880-1882.

A *Kelet* nyomdáját dr. Békésy Károly alapította, mint szerkesztő, a *Kelet* cz. napilapja kiadására, mely eladdig 10 éven át Stein kiadásában a ref. koll. nyomdájában jelent meg. Impressuma volt: »Nyom. a Kelet nyomdájában«. E nyomda a főtéri Fröhlich-házban önállóan csak 1882 máj. 1-ig működött, ekkor dr. Békésy az időközben kivett lyceumi nyomdával egyesítette; de külön betűivel nyomták az időközben *Kelet*-ből átalakult *Kolozsvári Közlöny*t 1883 decz. végéig. Ekkor a lap Stein kiadásába menvén át, ő a *Kelet* egykori külön betűit is megvette s így a lyceum-nyomda is ugyanekkor pihenőre jutott. E lapon kivűl a *Kelet* nyomdája csupán Moldován Gergely Román közmondások cz. művét adta ki.

X.
AJTAI K. ALBERT NYOMDÁJA.
1882-.

Ajtai K. Albert 1882 ápr. 1-sején a K. Papp. Miklós bérlet-ideje lejártával, a lyceumi nyomdából eltávozván, egy teljesen új nyomdát rendezett be, melynek a K. Papp Miklós által alapított és nagy népszerűségre juttatott *Magyar Polgár* cz. napi lapról, melynek ez időben Ajtai K. Albert szerkesztője is volt. »Magyar Polgár nyomdája« nevet adta s az ő tulajdonában van ma is. Nyomdavezetők voltak: Maknics Albert 1882-85, Gombos Ferencz 1885-1891, 1891-től maig Ruzicska Gyula. Ez ma Kolozsvárt a legjobban s a kor igényei szerint legszebb betűkkel fölszerelt nyomda. Két nagy gyorssajtóval s egy tégelynyomású sajtóval dolgozik, 22-25 szedőre berendezve. Nyomtatványai kiállják a fővárosiakkal is a versenyt külső csinosság és ízlés szempontjából, melyek közűl kiemelendők: a *Kolozsvár* cz. napilap, melybe 1887 jan. 1-sejével beolvadtak a *Magyar Polgár* és *Kolozsvári Közlöny*; Protestáns Közlöny hetilap, Erdélyi Múzeum, Keresztény Magvető és Orvos-term.-tudományi Értesítő folyóiratok; a nagyobbszabású művek közűl pedig: Királyi Pál, Gyulafehérvár város Monographiája, Székely Oklevéltár IV. k., dr. Felméri L., Neveléstudomány kézikönyve (1-2-ik kiad.), dr. Nagy Ferencz, A polgári törvénykezés rendje Magyarországon, dr. Farkas Lajos, A római jog történelme, Sőtér Kálmán, A méh és világa, Hegyesy Vilmos, Emlékkönyv az erdélyi magyar színészet száz éves jubileuma alkalmából, dr. Lukács Antal, Házassági felmentvények a róm. kath. egyházban stb. stb. E nyomda állítja elő még a kolozsvári tud.-egyetem összes kiadványait és nyomtatványait.

XI.
MEDERSCHITZKY JÓZSEF NYOMDÁJA.
1884.

Mederschitzky 1884 tavaszán Eszékről, a hol apja szintén nyomdász volt (megh. 1870 jan. 2-án), Kolozsvárra jövén, a Bel-Monostor-utcza 12. sz. a nyomdát és elektrotechnikai s mechanikai űzletet nyitott. Apja nyomdáját özvegye Eszéken 1773-ban eladván, ő újat nyitott 1880-ban, összekötvén mechanikai műhelylyel s ennek eladása után jött Kolozsvárra. Itt több telephon-berendezést csinált Sigmond-testvéreknél, a gazdasági tanintézetben, az iparosok főtéri

házában. E mellett mint metsző működött, fába nyomdai vésett lapokat s betűket metszett. Mint nyomdásznak, egy kis amerikai gyorssajtója és egy másik kézisajtója s mintegy 40 szekrény különböző betűfajtája volt. Könyveket nem nyomtatott, csak kisebb munkákat és falragaszokat, melyekre a nagyobb, díszesebb betűket kéregpapirból kivágva s deszkára ragasztva nyomtatta le. Volt egy kis töm- (stereotyp-) öntő gépe is, melyet rendkivűl ügyesen tudott értékesíteni. Ugyanis a nagyobb formatumokat elegendő betű hiányában részenként szedte ki, matrixot készített róla s ismét elosztá, hogy tovább szedhessen; midőn így részenként az egész forma ki volt szedve, a matrixokról stereotyp-lemezeket öntött, melyeket fűrész segélyével összeillesztve, olyan nagy nyomható formát állított elő, melyhez különben éppen ötszörannyi betű lett volna szükséges, mint a mennyivel az ő nyomdája rendelkezett. Így készített el pl. egy nagy árjegyzéket, mely alakjánál fogva nagy nyomdának is munkát adott volna. Ő egyik érdekes alakja volt az ezermestereknek, egy személyben mechanikus, metsző, öntő, szedő s főleg jeles gépmester; foglalkozott saját szakja irodalmával is s a »*Magyar Nyomdászat*«-ba több czikket írt a stereotypálásról, a galvanizálásról stb.

Kolozsvárról 1884 nov. második felében már eltávozott. Előbb N.-Kikindán, utóbb Páncsován, Temesvárt, majd Pesten (Posner intézetében s az államnyomdában) működött, mint nyomdai gépmester, végűl elektro-technikai hivatalnok lett s mint ilyen halt meg 40 éves korában 1894 nov. 4-én N.-Váradon.

XII.
LEHMANN V. SÁNDOR NYOMDÁJA.
1888-.

E nyomdát 1888 aug. végén a Lehmann és Baldi czég alatt alapúlt könyv- és papirkereskedés tulajdonosai létesítették, mely 1891 junius hóban a fenti czég feloszlásával egyedűl Lehmann birtokába jutott. Kezdetben csak kisebb munkákra volt berendezve, az új tulajdonos azonban nagyobb munkákra is alkalmassá tette. Johannesbergi gyorssajtója kis nyomó terűleténél fogva nagyobb művek nyomására nem alkalmas; azonban kisebb füzeteket, alapszabályokat, árjegyzékeket s hasonló nyomdatermékeket modern ízléssel állít ki és egy pár kisebb tankönyv is nyomúlt rajta.

XIII.
A BURCKHÁRDT-GOMBOS-FÉLE NYOMDA.
1889-.

A több éven át lomtárban hevert egykori híres lyceum-nyomda maradékát, mint láttuk, 1889 szeptemberében Burckhárdt Ágoston, a ref. koll. nyomdájának volt gondnoka vette meg 3000 frton s a szerződés értelmében »Burckhárdt Ágoston lyceum-nyomdája« név alatt folytatta. Burckhárdt nem kimélte a költséget, hogy nyomdáját a kor igényeinek megfelelően fölszerelje. Egy új gyorssajtót vett a régibb mellé, új divatos betűfajtákat hozatott, mondhatni összes vagyonát beléfektette s így meglehetősen képessé tette a versenyre; nagy utánajárással munkával is ellátta.

Azonban éppen ez időben a Kolozsvárt lábrakapott verseny, de legkivált a hivatalos nyomtatványok összpontosítása a budapesti államnyomdában azt okozták, hogy az új tulajdonosnak

már 1891-ben nyomdáját sógorának Kerekes József bútorraktárosnak kellett eladnia, mire ő maga is nemsokára meghalt. Kerekes ugyanekkor a nyomdát bérbeadta három vállalkozó szaknyomdásznak 6 évre, kik 1891 jul. 1-től fogva »Ferdinánd, Gombos és Sztupjár lyceum-nyomdája« czím alatt folytatták az űzletet 1892 szept 1-ig. Ekkor Ferdinánd kilépett a társaságból s a nyomda új czége lett »Gombos és Sztupjár lyceum-nyomdája.«

Az ifjú vállalkozók alatt az egyébként is jól fölszerelt nyomda megint emelkedni kezdett; mert a versenyképesség akadályait igyekeztek elhárítani. Végre még a hat évi bérlet lejárta előtt a bérlők egyike, Gombos, az előbbi vállalkozás műszaki vezetője, 1895 okt. 1-én az egész Burckhárdt-féle fölszerelést megvette és »Gombos Ferencz lyceum-nyomdája« czím alatt, ma már virágzó s bizalmat nyert űzletté alakította. Nevezetesebb kiadványai: Erdélyi Hiradó napilap, Ungaria, Magyar-Román Szemle, Emke értesítő, Állatok védelme, az illusztrált Erdély cz. lapok és folyóiratok; ezenkivűl szállítója a városnak, számos állami és egyéb hivatalnak. Dolgozik két (egy régibb és egy új szerkezetű) gyors- és egy amerikai sajtóval.

*

Ezekben kívántuk Kolozsvár nyomdászatának történetét röviden megírni. Hozzátartozik még pár dolog rövid megemlítése. Ugyanis e század elején volt még Kolozsvárt egy nyomda, melyet Erős és Pap állítottak s találunk ily impressumot: »Ny. Erős és Pap«. Továbbá az unitáriusok 1813-ban Kozma Gergely szentgericzei pap indítványára szintén elhatározták, hogy újra nyomdát állítnak. Össze is adtak 1000 frtot s az *Erdélyi Múzeum* számára Döbrentey által hozatott Falka-féle betűket meg is vették s elhelyezték a kolozsvári unit. gymnasium végső szobájában a templom felől, melyet ezóta iskolai nyelven typographiának hívtak. Nem nyerhetvén engedélyt a nyomda megnyitására, a betűket a ref. koll. vette meg. Az 1820-iki *Anacharsis*-kiadás e betűkkel van nyomva s utóbb is számos kiadvány.

Újabban u. n. gyorssajtót kisebb munkákra nem egyet állítottak Kolozsvárt részint külön, részint papirkereskedések mellett. Ilyenek voltak a Domby Viktoré, egy kereskedelmi akadémiai tanulóé a 80-as évek közepén, a Ferdinánd Gézáé 1890-ben s ilyenek jelenleg a Stratzinger Gusztáv, utóbb Zobátz és Fekete s a Polcz Albert papirkereskedései mellett fennálló és működő sajtók.

Ezek mellett a kőmetszés és kőnyomdászat a multban városunkban sokkal virágzóbb volt, mint ma s termékeit mintaszerű gyűjteményben nagyon érdemes munka volna összeállítani. A lyceumi és ref. kollégiumi kőnyomó intézetek nagyon szép munkái találhatók könyvekben, czímlapokon stb. Épen így nem egy kitűnő rézmetsző is volt egyik-másik könyvnyomda mellett, mint az említett Beregszászi és Vizi István a mult században s a jelen század elején Nagy Sámuel a ref. nyomda mellett.

A kőmetszők közűl megemlítendő Szentháromsági Magyari Lajos, a ki *Kis Követ* heti lapjának három évfolyama mellett (1846-48) száznál több arczképet s egyéb kőrajzot adott ki mellékletek gyanánt. Ezeket maga rajzolta kőre s bennök sok jeles erdélyi férfiú arczvonásait őrizte meg számunkra. Újabban a lyceumi és ref. koll. nyomdája melletti kőmetsző intézetek mellett kivált két önálló műhely említendő meg a 80-as évekből, egyik a Fiedler Károlyé, ki utóbb Fodor Lajossal szövetkezett, másik a Trinker Károlyé. Újabban a sokszorosító módszerek mai nagy száma s olcsósága okai a műipar ez ágában a hanyatlásnak.

F
I N I
S.